CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 99 Subject: Dharmaśāstra

Title: Manusmṛti

Author: Manu Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: V.S. 1697

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10." by 4.3" Extent: 166 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgari

Remarks: Foll. 11-23, 159, 162 missing.

नमो गणपतये॥ स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे। मनुप्रणीतान्
न्धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान्॥१॥ मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः।
तिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन्॥२॥ भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्व
शः॥ अंतरप्रभवानां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि॥३॥ जरायुजांडजानां च तथा संस्वेद स्वे ४
जोद्भिजां। भूतग्रामस्य सर्वस्य उत्पत्तिं प्रलयं तथा॥४॥ आचाराणां च सर्वेषां का
र्याणां च विनिर्णयं॥ यथाकालं यथायोगं वक्तुमर्हस्यशेषतः॥५॥ त्वमेको ह्यस्य सर्व
स्य विधानस्य स्वयंभुवः। अचिंत्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो॥६॥ स तैः पृष्ट
स्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः। प्रत्युवाचार्च्य तान्सर्वान्महर्षीन्श्रूयतामि १
ति॥७॥ आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव स

र्वतः॥८॥ ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यंजयन्निदं॥ महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादु
रासीत्तमोनुदः॥९॥ योऽसावतींद्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः। सर्वभूत
मयोऽचिंत्यः स एव स्वयमुद्बभौ॥१०॥ सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्र
जाः॥ अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्॥११॥ तदंडमभवद्धैमं सह
स्रांशुसमप्रभं॥ तस्मिन्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः॥१२॥ आपो नारा इति
प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥१३॥ यत्तत्का
रणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं॥ तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते॥१४॥
तस्मिन्नंडे स भगवानुषित्वा परिवत्सरं॥ स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदंडमकरोद्द्वि
धा॥१५॥ ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे॥ मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्था

नं च शाश्वतं ॥१६॥ उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकं ॥ मनसश्चाप्यहंकारम
भिमंतारमीश्वरं ॥१७ महांतमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ॥ विषयाणां ग्र
हीतॄणि शनैः पंचेंद्रियाणि च ॥१८ तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान्षण्णामप्यमितौजसां ॥
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥१९ यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्या
श्रयंति षट् ॥ तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः ॥२० तदाविशंति भूता
नि महांति सह कर्मभिः ॥ मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययं ॥२१ तेषामिदं
तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसां ॥ सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययं ॥
२२॥ आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः ॥ यो यो यावतिथश्चैषां स स २
तावद्गुणः स्मृतः ॥२३ सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥ वेदशब्दे

प्रा॰

भ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥२४ कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ॥
साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनं ॥२५ अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनं ॥
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणं ॥२६ कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्त
था ॥ सरितः सागराञ्छैलान् समानि विषमाणि च ॥२७ तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रो
धमेव च ॥ सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥२८ कर्मणां च विवेकाय धर्मा
धर्मौ व्यवेचयत् ॥ द्वंद्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥२९ अण्व्यो मा
त्रा विनाशिन्यो दशार्द्धानां च याः स्मृताः ॥ ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्व
शः ॥३० यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुंक्त प्रथमं प्रभुः ॥ स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमा
नः पुनः पुनः ॥३१ अहो जंतुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ॥ ईश्वरप्रेरि

तोगछेतस्मात्तं वास्वर्गमेववा॥३२ हिंस्राहिंस्रेमृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते॥ यद्यस्य
सोऽदधात्सर्गेतित्तस्यस्वयमाविशत्॥३३ यथर्तुलिंगान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये॥ स्वा
निस्वान्यभिपद्यंते तथा कर्माणि देहिनः॥३४ लोकानांतु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपाद
तः॥ ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत्॥३५ द्विधाकृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषो
ऽभवत्॥ अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः॥३६ तपस्तप्त्वासृजद्यं तु स्वयंसं स
पुरुषोविराट्॥ तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः॥३७ अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु
तपस्तप्त्वा सुदुश्चरं॥ पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश॥३८ मरीचिमत्र्यं
गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं॥ प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च॥३९ एते मनूंस्तु
सप्तान्यानसृजन्भूरितेजसः॥ देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः॥४० ३

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गंधर्वाप्सरसोऽसुरान्॥ नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च पितॄणां
च पृथग्गणान्॥४१ विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेंद्रधनूंषि च॥ उल्कानिर्घातकेतूं
श्च ज्योतींष्युच्चावचानि च॥४२ किंनरान्वानरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहंगमान्॥ पशू
न्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः॥४३ कृमिकीटपतंगांश्च यूकामक्षिकम
त्कुणं॥ सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधं॥४४ एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगान्म
हात्मभिः॥ यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजंगमं॥४५ येषां तु यादृशं कर्म भूताना
मिह कीर्तितं॥ तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि॥४६ पशवश्च मृगाश्चैव
व्यालाश्चोभयतोदतः॥ रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः॥४७ अंडजाः
पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याः सकच्छपाः॥ यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदका

निवा॥४८॥ स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणं। ऊष्मणश्चोपजायते यच्चान्यत्किं
चिदीदृशं॥४९॥ उद्भिज्जास्तरवः सर्वे बीजकांडप्ररोहिणः। ओषध्यः फलपाकांता
बहुपुष्पफलोपगाः॥५०॥ अपुष्पाः फलवंतो ये ते वनस्पतयः स्मृताः। पुष्पिणः
फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः॥५१॥ गुच्छगुल्मं च विविधं तथैव तृणजातयः। बी
जकांडरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च॥५२॥ तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना॥
अंतःसंज्ञा भवंत्येते सुखदुःखसमन्विताः॥५३॥ एतदंतास्तु गतयो ब्रह्माद्याः परि
कीर्तिताः। घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि॥५४॥ एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिं
त्यपराक्रमः। आत्मन्यंतर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन्॥५५॥ यदा स देवो जागर्ति
तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शांतात्मा तदा सर्वं निमीलति॥५६॥ तस्मिन्स्वपति स्व ४
स्थे कर्मात्मानः शरीरिणः। स्वकर्मभ्यो निवर्तंते मनश्च ग्लानिमृच्छति॥५७॥ युगपत्तु प्रली

हातेजा विवस्वत्सुत एव च॥६६॥ स्वायंभुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः। स्वे स्वे
ऽंतरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरं॥६७॥ निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः
कला। त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः॥६८॥ अहोरात्रे विभजते सूर्यो
मानुषदैविके। रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः॥६९॥ पित्र्ये रात्र्य
हनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः। कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी॥
७०॥ दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः। अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्द
क्षिणायनं॥७१॥ ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः। एकैकशो युगानां तु
क्रमशस्तन्निबोधत॥७२॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगं। तस्य तावच्छ ५
ती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः॥७३॥ इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु। एकापा

यंतेयदातस्मिन्महात्मनि॥ तदायंसर्वभूतात्मासुखंस्वपितिनिर्वृतः॥५८ तमोयंतुस
माश्रित्यचिरंतिष्टतिसेंद्रियः॥ नचस्वंकुरुतेकर्मतदोत्क्रामतिमूर्त्तितः॥५९ यदाणुमा
त्रिकोभूत्वाबीजंस्थास्नुचरिष्णुच॥ समाविशतिसंसृष्टस्तदामूर्त्तिंविमुंचति॥६०
एवंसजाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदंसर्वंचराचरं॥ संजीवयतिचाजस्रंप्रमापयतिचाव्ययः॥६१
इदंशास्त्रंतुकृत्वासौमामेवस्वयमादितः॥ विधिवद्ग्राहयामासमरीच्यादींस्त्वहंमु
नीन्॥६२ ततस्तथासतेनोक्तोमहर्षिर्मनुनाभृगुः॥ तानब्रवीदृषीन्सर्वान्प्रीतात्मा
श्रूयतामिति॥६४ स्वायंभुवस्यास्यमनोःषड्वंश्यामनवोपरे॥ सृष्टवंतःप्रजाःस्वाःस्वा
महात्मानोमहौजसः॥६५ स्वारोचिषश्चोत्तमिश्चतामसोरैवतस्तथा॥ चाक्षुषश्चम
एतद्वोयंभृगुःशास्त्रंश्रावयिष्यत्यशेषतः॥ एतद्धिमत्तोधिजगेसर्वमेषोखिलंमुनिः॥६३ उ॰ ६

येनवर्त्ततेसहस्राणिशतानिच॥७४ यदेतत्परिसंख्यातमादावेवचतुर्युगं॥ एत
द्द्वादसाहस्रंदेवानांयुगमुच्यते॥७५ दैविकानांयुगानांतुसहस्रंपरिसंख्यया॥ ब्रा
ह्ममेकमहर्ज्ञेयंतावतीरात्रिरेवच॥७६ तद्वैयुगसहस्रांतंब्राह्मंपुण्यमहर्विदुः॥ रा
त्रिंचतावतीमेवतेहोरात्रविदोजनाः॥७७ तस्यसोहर्निशस्यांतेप्रसुप्तःप्रति नु ध्ये॥
प्रति बुद्धस्सृजतिमनःसदसदात्मकं॥७८ मनःसृष्टिंविकुरुतेचोद्यमानंसिसृक्षया॥
आकाशंजायतेतस्मात्तस्यशब्दंगुणंविदुः॥७९ आकाशात्तुविकुर्वाणात्सर्वगंध
वहःशुचिः॥ बलवान्जायतेवायुःसवैस्पर्शगुणोमतः॥८० वायोरपिविकुर्वा
णाद्विरोचिष्णुतमोनुदं॥ ज्योतिरुत्पद्यतेभास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते॥८१ ज्योति
षश्चविकुर्वाणादापोरसगुणात्मिकाः॥ अद्भ्योगंधगुणाभूमिरित्येषासृष्टि

रादितः॥८२ यत्प्राक्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगं॥ तदेकसप्ततिगुणं म
न्वंतरमिहोच्यते॥८३ मन्वंतराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च॥ क्रीडन्निवैतत्कु
रुते परमेष्टी पुनः पुनः॥८४ चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे॥ नाधर्मेणाग
मः कश्चिन्मनुष्यानुपवर्त्तते॥८५ इतरेष्वागमाधर्मः पादशस्त्ववरोपितः॥ चोरिका
नृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः॥८६ अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः
कृते त्रेतादिषु ह्येषां वयो ह्रसति पादशः॥८७ वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चै
व कर्मणां॥ फलंत्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणां॥८८ अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रे
तायां द्वापरेऽपरे॥ अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः॥८९ तपः परं कृत
युगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते॥ द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे॥९० सर्वस्यास्य

तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः॥ मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत्
॥९१॥ अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा॥ दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामक
ल्पयत्॥९२ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च॥ विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रिय
स्य समादिशत्॥९३ पशूनां पालनं दानमिज्याध्ययनमेव च॥ वणिक्पथं कुसीदं च
वैश्यस्य कृषिमेव च॥९४ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्॥ एतेषामेव
वर्णानां शुश्रूषामनसूयया॥९५ ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्त्तितः॥ तस्मा
न्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा॥९६ उत्तमांगोद्भवात् ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मणश्चै
व धारणात्॥ सर्वस्यैवास्य सर्वस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः॥९७ तं हि स्वयंभूः स्वा
दास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत्॥ हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये॥९८

स्मृतिः

यस्यास्येन सदाश्नंति हव्यानि त्रिदिवौकसः॥ कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं
ततः॥९९ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः॥ बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा न
रेषु ब्राह्मणाः स्मृताः॥१०० ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः॥ कृतबुद्धि
षु कर्त्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः॥१०१ उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती॥
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते॥१०२ ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्याम
धिजायते॥ ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये॥१०३ सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचि
ज्जगतीगतं॥ श्रेष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति॥१०४ स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते
स्वं वस्ते स्वं ददाति च॥ आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुंजते हीतरे जनाः॥५ तस्य कर्मवि ८
वेकार्थं शेषाणां चानुपूर्वशः॥ स्वायंभुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत्॥६॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः॥ शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केनचित्॥
७॥ इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः॥ मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्य
ते॥८ पुनाति पंक्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान्॥ पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽ
पि सोऽर्हति॥९ यथैव वेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा॥ अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्व
र्गमिछता॥१० इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्द्धनं॥ इदं यशस्यं सततमिदं निःश्रेयसं
परं॥११ अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणां॥ चतुर्णामपि वर्णानामा
चारश्चैव शाश्वतः॥१२ आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च॥ तस्मादस्मिन्सदा
युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः॥१३ आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते॥ आ
चारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग्भवेत्॥१४ एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिं॥

स्मृतिः

सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परं॥१५ जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमे
व च॥ ब्रह्मचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिं॥१६ दाराधिगमनं चैव विवाहानां च
लक्षणं॥ महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतं॥१७ वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातक
स्य व्रतानि च॥ भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च॥१८ स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं
मोक्षं संन्यासमेव च॥ राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयं॥१९ साक्षिप्रश्नवि
धानं च धर्मान् स्त्रीपुंसयोरपि॥ विभागधर्मं द्यूतं च कंटकानां च शोधनं॥२० वैश्यशू
द्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवं॥ आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा॥२१ संसा
रगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवं॥ निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणं॥२२ देश
धर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान्॥ पाखंडगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्त

वान्मनुः॥२३ यथेदमुक्तवान् शास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया॥ तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशा
न्निबोधत॥२४ इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः॥ ॥श्री॥
विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः॥ हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत॥
१॥ कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता॥ काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वै
दिकः॥२ संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः॥ व्रता नियमधर्माश्च सर्वे संकल्प
जाः स्मृताः॥३ अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित्॥ यद्यद्धि कुरुते किंचित्तत्त
कामस्य चेष्टितं॥४ तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकतां॥ यथा संकल्पितांश्चेह सर्वा
न् कामान् समश्नुते॥५ वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां॥ आचारश्चैव साधू
नामात्मनस्तुष्टिरेव च॥६ यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः॥ स सर्वोऽभिहितो वेदे

सर्वज्ञानमयो हि सः॥७ सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा॥ श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वा
न् स्वधर्मे निविशेत वै॥८ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः॥ इह कीर्तिमवाप्नोति
प्रेत्य चानुत्तमं सुखं॥९ श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः॥ ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये
ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ॥१० योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः॥ स साधुभिर्बहिष्का २
र्यो नास्तिको वेदनिंदकः॥११ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः॥ एतच्चतुर्विधं प्रा
हुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणं॥१२ अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते॥ धर्मं जिज्ञासमानानां
प्रमाणं परमं श्रुतिः॥१३ श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ॥ उभावपि हि तौ धर्मौ
सम्यगुक्तौ मनीषिभिः॥१४ उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा॥ सर्वथा वर्तते यज्ञ इ
तीयं वैदिकी श्रुतिः॥१५ निषेकादिः श्मशानांतो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः॥ तस्य शास्त्रेऽधिका १
रोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्॥१६ सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरं॥ तं देवनिर्मि

तं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते॥१७ तस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः॥ वर्णानां सांत
रालानां स सदाचार उच्यते॥१८ कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः॥ एष ब्रह्मर्षि
देशो वै ब्रह्मावर्तादनंतरं॥१९ एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः॥ स्वं स्वं चरित्रं शिक्षे
रन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥२० हिमवद्विंध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि॥ प्रत्यगेव प्रयाग
च्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः॥२१ आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात्॥ तयोरेवांतरं गि
र्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः॥२२ कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः॥ स ज्ञेयो यज्ञियो दे
शो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः॥२३ एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः॥ शूद्रस्तु यस्मि
न् कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्शितः॥२४ एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता॥ संभव
श्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत॥२५ वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनां॥ का

र्थैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च॥२६॥ गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौंजीनिबंधनैः। बै
जिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते॥२७॥ स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः॥२८॥ प्राङ्नाभिवर्द्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते।
मंत्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषां॥२९॥ नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत्।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते॥३०॥ मंगल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बला
न्वितं। वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितं॥३१॥ शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षा
समन्वितं। वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतं॥३२॥ स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्प
ष्टार्थं मनोहरं। मंगल्यं दीर्घवर्णांतमाशीर्वादाभिधानवत्॥३३॥ चतुर्थे मासि कर्तव्यं शि १०
शोर्निष्क्रमणं गृहात्। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मंगलं कुले॥३४॥ चूडाकर्म द्विजाती

ऊ१

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता। नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशंकया॥११॥
सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि। कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमतो वराः॥१२॥
शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते। ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्म
नः॥१३॥ न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः। कस्मिंश्चिदपि वृत्तांते शूद्रा भार्योपदि
श्यते॥१४॥ हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहंतो द्विजातयः। कुलान्येव नयंत्याशु ससंतानानि शू
द्रतां॥१५॥ शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च। शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः॥
१६॥ शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिं। जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव ही
यते॥१७॥ दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु। नाश्नंति पितृदेवास्तं न च स्वर्गं स गच्छ
ति॥१८॥ वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च। तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीय

ते॥१९ चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्ये च हिताहितान्॥ अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहा
न्निबोधत॥२० ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः। गांधर्वो राक्षसश्चैव पैशाच
श्चाष्टमोऽधमः॥२१ यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ। तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च
गुणागुणान्॥२२ षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोवरान्। विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्या
द्धर्म्यानराक्षसान्॥२३ चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः॥ राक्षसं क्षत्रियस्यै
कमासुरं वैश्यशूद्रयोः॥२४ पंचानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह। पैशाचश्चासुरश्चै
वधर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ पैशाच व न कर्तव्यौ कदाचन॥२५ पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवा
हौ पूर्वचोदितौ। गांधर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ॥२६ आछाद्य चार्चयित्वा च
श्रुतशील वते स्वयं॥ आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः॥२७ यज्ञे च वितते सम्य २४

म२

गृत्विजे कर्म कुर्वते। अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते॥२८ एकं गोमिथुनं द्वे वा वरा
दादाय धर्मतः। कन्याप्रदानं कं च प्राजापत्यो विधिः स्मृतः॥३० विधिवदार्षो धर्मः स उ
च्यते॥२९ सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य तु॥ कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः
स्मृतः॥३० ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वा कन्यायै चैव शक्तितः। कन्याप्रदानं स्वाछंद्यादासुरो धर्म उ
च्यते॥३१ इछयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च। गांधर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः काम
संभवः॥३२ हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशंतीं रुदतीं गृहात्। प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधि
रुच्यते॥३३ सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगछति। स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथि
तोऽष्टमः॥३४ अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं प्रशस्यते। इतरेषां तु वर्णानामितरेतरका
म्यया॥३५ यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः॥ सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक्कीर्त

यतो मम॥३६॥ दशपूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकं। ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोच
यत्येनसः पितॄन्॥३७॥ दैवोढाजः सुतश्चैव सप्तसप्त परावरान्। आर्षोढाजः सुतस्त्रीं
स्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः॥३८॥ ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः। ब्रह्मव
र्चस्विनः पुत्रा जायंते शिष्टसंमताः॥३९॥ रूपसत्वगुणोपेता धनवंतो यशस्विनः। पर्या
प्तभोगा धर्मिष्ठा जीवंति च शतं समाः॥४०॥ इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः। जायं
ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः॥४१॥ अनिंदितैः स्त्रीविवाहैरनिंद्या भवति प्रजा। निं
दितैर्निंदिता नॄणां तस्मान्निंद्यान्विवर्जयेत्॥४२॥ पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्य
ते। असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि॥४३॥ शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यक
न्यया॥ वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने॥४४॥ ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनि २५

रतः सदा। पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया॥४५॥ ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रा
त्रयः षोडश स्मृताः। चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः॥४६॥ तासामाद्याश्च
तस्रस्तु निंदितैकादशी च या। त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः॥४७॥ यु
ग्मासु पुत्रा जायंते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु॥ तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त
वे स्त्रियं॥४८॥ पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः॥ समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा
क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः॥४९॥ निंद्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयेत्। ब्रह्मचार्येव
भवति यत्र तत्राश्रमे वसन्॥५०॥ न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयात् शुल्कमण्वपि। गृह्णं
च्छुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी॥५१॥ स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवंति बांध
वाः। नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यांत्यधोगतिं॥५२॥ आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदा

कुर्मृषैव तत् ॥ अल्पोऽप्येवं महान्वापि तावानेव स विक्रयः ॥५३ यासां नाददते शुल्कं
ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलं ॥५४ पितृभिर्भ्रातृभि
श्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा । पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥५५ यत्र
नार्यस्तु पूज्यंते रमंते तत्र देवताः । यत्रैतास्तु न पूज्यंते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥५६
शोचंति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलं । न शोचंति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥५७
जामयो यानि गेहानि शपंत्यप्रतिपूजिताः ॥ तानि कृत्याहतानीव विनश्यंति समंततः ॥
५८ तस्मादेताः सदाभ्यर्च्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्स
वेषु च ॥५९ संतुष्टो भार्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं त
त्र वै ध्रुवं ॥६० यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं २६

न प्रवर्त्तते ॥६१ स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलं । तस्यां त्वरोचमानायां सर्व
मेव न रोचते ॥६२ कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ॥ कुलान्याशु विनश्यंति
ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥६४ शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ॥ गोभिरश्वैश्च
यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥६५ अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणां । कुला
न्यकुलतां यांति यानि हीनानि मंत्रतः ॥६६ मंत्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्य
पि । कुलसंख्यां च गच्छंति कर्षंति च महद्यशः ॥६७ वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथा
विधि ॥ पंचयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥६८ पंच सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्यु
पस्करः । कंडनी चोदकुंभश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥६९ तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं
महर्षिभिः । पंच क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनां ॥७० अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृ

यज्ञस्तु तर्पणं। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोतिथिपूजनं।।७१ पंचैतान्यो महायज्ञा
न्न हापयति शक्तितः।। स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते।।७२ देवतातिथिभृ
त्यानां पितॄणामात्मनश्च यः। न निर्वपति पंचानामुच्छ्वसन्न स जीवति।।७३ अहुतं
च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च। ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पंचयज्ञान्प्रचक्षते।।७४ जपोऽ
हुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः। ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्प
णं।।७५ स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दैवे चैवेह कर्मणि।। दैवकर्मणि युक्तो हि बिभर्ती
दं चराचरं।।७६ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृ
ष्टेरन्नं ततः प्रजा।।७७ यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तंते सर्वजंतवः। तथा गृहस्थमाश्रित्य व २
र्त्तंते सर्व आश्रमाः।।७८ यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहं। गृहस्थेनैव धार्यं

ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही।।७९ स संधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता। सुखं चेहेच्छता
नित्यं योऽधार्यो दुर्बलेंद्रियैः।।८० ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा। आशासते
कुटुंबिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता।।८१ स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन्होमैर्देवान्यथावि
धि। पितॄन्श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा।।८२ दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनो
दकेन वा। पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्।।८३ एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे
पांचयज्ञिके। न चैवात्राशयेत्किंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजं।।८४ वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्ये
ग्नौ विधिपूर्वकं। आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहं।।८५ अग्नेः सोमस्य चैवा
दौ तयोश्चैव समस्तयोः। विश्वेषां चैव देवानां धन्वंतरय एव च।।८६ कुह्वै चैवानुम
त्यै च प्रजापतय एव च।। सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेंततः।।८७ एवं सम्यग्घ

विक्षुवा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणं।इंद्रांतकाप्पतींदुभ्यः सानुगेभ्योबलिंहरेत्॥८८ मरुद्भ्य
इतितुद्वारिहरेदप्स्वद्भ्यइत्यपि।वनस्पतिभ्यइत्येवंमुशलोलूखलेहरेत्॥८९ उच्छी
र्षकेश्रियैकुर्याद्भद्रकाल्यैतुपादतः।ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यांतुवास्तुमध्येबलिंहरे
त्॥उच्छीर्षकेश्रियैकुर्याद्भद्रकाल्यै॥९०विश्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योबलिमाकाशउत्क्षि
पेत्॥दिवाचरेभ्योभूतेभ्योनक्तंचारिभ्यएवच॥९१ पृष्ठवास्तुनिकुर्वीतबलिंसर्वात्म
भूतये।पितृभ्योबलिशेषंतुसर्वंदक्षिणतोहरेत्॥९२ शुनांचपतितानांचश्वपचांपा
परोगिणां।वायसानांकृमीणांचशनकैर्निक्षिपेद्भुवि॥९३ एवंयःसर्वभूतानिब्राह्म
णोनित्यमर्चति।सगच्छतिपरंस्थानंतेजोमूर्तिःपथर्जुना॥९४ कृत्वैतद्बलिकर्मैव
मतिथिंपूर्वमाशयेत्॥भिक्षांचभिक्षवेदद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे॥९५ यत्पुण्यफलमा

प्नोतिगांदत्वाविधिवद्गुरोः॥तत्पुण्यफलमाप्नोतिभिक्षांदत्वाद्विजोगृही॥९६ भिक्षा
मप्युदपात्रंवासत्कृत्यविधिपूर्वकं।वेदतत्वार्थविदुषेब्राह्मणायोपपादयेत्॥९७ नश्यं
तिहव्यकव्यानिनराणामविजानतां॥भस्मीभूतेषुविप्रेषुमोहाद्दत्तानिदातृभिः॥९८
विद्यातपःसमृद्धेषुहुतंविप्रमुखाग्निषु॥निस्तारयतिदुर्गाच्चमहतश्चैवकिल्बि
षात्॥९९ संप्राप्तायत्वतिथयेप्रदद्यादासनोदके॥अन्नंचैवयथाशक्तिसत्कृ
त्यविधिपूर्वकं॥१०० शिलानप्युंछतोनित्यंपंचाग्नीनपिजुह्वतः॥सर्वंसुकृतमादत्तेब्रा
ह्मणोऽनर्चितोवसन्॥१ तृणानिभूमिरुदकंवाक्चतुर्थीचसूनृता॥एतान्यपिसतां
गेहेनोच्छिद्यंतेकदाचन॥२ एकरात्रंतुनिवसन्नतिथिर्ब्राह्मणःस्मृतः॥अनित्यंहि
स्थितोयस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते॥३ नैकग्रामीणमतिथिंविप्रंसांगतिकंतथा॥उपस्थि

तंगृहे विद्याद्भार्यायत्राग्नयोपिवा॥४ उपासतेयेगृहस्थाः परपाकमबुद्धयः॥तेन
तेप्रेत्यपशुतांव्रजंत्यन्नाद्यदायिनां॥५ परपाकान्नपुष्टस्यसततंगृहमेधिनः॥इष्टंदत्तं
तपोधीतंयस्यान्नंतस्यतद्भवेत्॥६ अप्रणोद्योतिथिः सायंसूर्योढोगृहमेधिना॥काले
प्राप्तस्त्वकालेवानास्यानश्नन्गृहेवसेत्॥६ नवैस्वयंतदश्नीयादतिथिंयन्नभोजयेत्
धन्यंयशस्यमायुष्यंस्वर्ग्यंचातिथिभोजनं॥७ आसनावसथौशय्यामनुव्रज्यामुपा
सनं॥उत्तमेषूत्तमंकुर्याद्धीनेहीनंसमेसमं॥ विश्वदेवेतुनिर्वृत्तेयद्यन्योतिथिराव्र
जेत्॥तस्मैचान्नंयथाशक्तिप्रदद्यान्नबलिंहरेत्॥९ नभोजनार्थंस्वेविप्रःकुलगोत्रेनिवे
दयेत्॥भोजनार्थंहितेशंसन्वांताशीत्युच्यतेबुधैः॥१० ब्राह्मणस्यत्वनतिथिर्गृहेरा २९
जन्यउच्यते॥वैश्यशूद्रौसखाचैवज्ञातयोगुरुरेववा॥११ यदित्वतिथिधर्मेणक्षत्रियोगृ

५ हमाव्रजेत्॥भुक्तवत्सुतुविप्रेषुकामंतमपिभोजयेत्॥१२ वैश्यशूद्रावपिप्राप्तौकुटुंबे ५०
ऽतिथिधर्मिणौ॥भोजयेत्सहभृत्यैस्तावानृशंस्यंप्रयोजयन्॥१३ इतरानपिसख्यादीन्सं
प्रीत्यागृहमागतान्॥प्रकृत्यान्नंयथाशक्तिभोजयेत्सहभार्यया॥१४ सुवासिनीःकुमारींश्च
रोगिणोगर्भिणीःस्त्रियः॥अतिथिभ्योग्रएवैतान्भोजयेदविचारयन्॥१५ अदत्त्वातुय
एतेभ्यःपूर्वंभुंक्तेविचक्षणः॥सभुंजानोनजानातिश्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥१६ भुक्तवत्सु
चविप्रेषुस्वेषुभृत्येषुचैवहि॥भुंजीयातांततःपश्चादवशिष्टंतुदंपती॥१७ देवानृषीन्म
नुष्यांश्चपितॄन्गृह्याश्चदेवताः॥पूजयित्वाततःपश्चाद्गृहस्थःशेषभुग्भवेत्॥१८ अघंसकेव
लंभुंक्तेयःपचत्यात्मकारणात्॥यज्ञशिष्टाशनंह्येतत्सतामन्नंविधीयते॥१९ राजर्त्वि
क्स्नातकगुरुप्रियश्वशुरमातुलान्॥अर्हयेन्मधुपर्केणपरिसंवत्सरात्पुनः॥२० राजा

यश्श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ॥ मधुपर्केण संपूज्यौ न चयज्ञ इति स्थितिः॥२१॥ सा
यं चन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमंत्रं बलिं हरेत्॥ विश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते॥२२॥
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चंद्रक्षयेऽग्निमान्॥ पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासि
कं॥२३॥ पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः॥ तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्न
तः॥२४॥ तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः॥ यावंतश्चैव येश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्या
म्यशेषतः॥२५॥ द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा॥ भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रस
ज्जेत विस्तरे॥२६॥ सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदं॥ पंचैतान्विस्तरो हंति तस्मा
न्नेहेत विस्तरं॥२७॥ प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये॥ तस्मिन्युक्तस्यैति नित्यं प्रे
तकृत्यैव लौकिकी॥२८॥ श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः॥ अर्हत्तमाय विप्राय त

स्मै तद्दत्तं महाफलं॥२९॥ एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्॥ पुष्कलं फलमाप्नो
ति नामंत्रज्ञान्बहूनपि॥३०॥ दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगं॥ तीर्थं तद्धव्यकव्यानां
प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः॥३१॥ सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुंजते॥ एकस्तान्मंत्रवित्प्री
तः सर्वानर्हति धर्मतः॥३२॥ ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च॥ न हि हस्तावसृग्दि
ग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः॥३३॥ यावतो ग्रसते ग्रासान्हव्यकव्येष्वमंत्रवित्॥ तावतो ग्रसते प्रेत्य
दीप्तान्स्थूलर्ष्ट्ययोगुडान्॥३४॥ ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथापरे॥ तपःस्वाध्याय
निष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथैव च॥३५॥ ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः॥ हव्यानि तु य
थान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि॥३६॥ अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः॥ अश्रोत्रियो वा
पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः॥३७॥ ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता॥ मंत्रसं

ह्जनार्थं तु संस्कारमितरे ऽदंति॥३८ न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः। नारिं
न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजं॥३९ यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च। तस्य
प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविष्षु च॥४० यः संगतानि कुरुते मोहात् श्राद्धेन मानवः। स स्व
र्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः॥४१ संभोजनी याभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः।
इहैवास्ते तु सा लोके गौरंधेवैकवेश्मनि॥४२ यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलं। त
थानृचे हविर्दत्वा न दाता लभते फलं॥४३ दातृन्प्रतिग्रहीतृंश्च कुरुते फलभागिनः। वि
दुषे दक्षिणां दत्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च॥४४ कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिं। द्विष
ता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निःफलं॥४५ यत्नेन भोजयेत् श्राद्धे बह्वृचं वेदपारगं। शाखां
तगं चाध्वर्युं छंदोगं वा समाप्तिगं॥४६ एषामन्यतमो यस्य भुंजीत श्राद्धमर्चितः। पितॄणां ३१

तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी॥४७ एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः। अनु
कल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः॥४८ मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वसुरं गुरुं। दौहित्रं
विट्पतिं बंधुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्॥४९ न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित्। पित्र्ये
कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः॥५० मथान्ये पंक्तिसंदूषास्तथान्ये पंक्तिपावनाः। अपांक्ते
यान्प्रवक्ष्यामि कार्त्स्न्येन द्विजाधमान्॥५१ ये स्तेनाः पतिताः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत्॥५२ जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा। या
जयंति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्॥५३ चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा।
विपणेन तु जीवंतो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः॥५४ प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदंतकः॥
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा॥५५ यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः।

ब्रह्मद्विट्परिवित्तिश्च गणाभ्यंतर एव च॥५६ कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे॥५७ भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा॥
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुंडगोलकौ॥५८ अकारणपरित्यक्ता मातापित्रो
र्गुरोस्तथा॥ ब्राह्मैर्यौनैश्च संबंधैः संयोगं पतितैर्गतः॥५९ अगारदाही गरदः कुंडा
शी सोमविक्रयी॥ समुद्रयायी बंदी च तैलिकः कूटकारकः॥६० पित्रा विवादमानश्च कि
तवो मद्यपस्तथा। पापरोग्यभिशस्तश्च दांभिको रसविक्रयी॥६१ धनुःशराणां कर्ता च य
श्चाग्रेदिधिषूपतिः॥ मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च॥६२ भ्रामरी गंडमाली च
श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा। उन्मत्तोऽंधश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिंदक एव च॥६३ हस्तिगोश्वोष्ट्र
दमनो नक्षत्रैर्यश्च जीवति। पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च॥६४ स्रोतसां भेद ३२

कश्चैव तेषां चावरणे रतः॥ गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च॥६५ श्वक्रीडी श्येनजीवी
च कन्यादूषक एव च। हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः॥६६ आचारहीनः क्लीब
श्च नित्यं याचनकस्तथा। कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निंदित एव च॥६७ औरभ्रिको माहि
षिकः परपूर्वापतिस्तथा॥ प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः॥६८ एतान्विगर्हिता
चारानपांक्तेयान् द्विजाधमान्। द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत्॥६९ ब्राह्मण
स्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति॥ तस्मै हव्यं न दातव्यं नहि भस्मनि हूयते॥७० अपां
क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः। दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥७१ अव्र
तैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा॥ अपांक्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुंजते॥७२ दा
राग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते। परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः॥७३

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते॥ सर्वे ते नरकं यांति दातृयाजकपंचमाः॥७४ भ्रा
तुर्मृतस्य भार्यायां यो ऽनुरज्येत कामतः॥ धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः॥७५
परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुंडगोलकौ॥ पत्यौ जीवति कुंडः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः॥७६
तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च॥ दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयंति प्रदायिनां॥७७
अपांक्त्यो यावतः पांक्त्यान् भुंजानाननुपश्यति॥ तावतां न फलं प्रेत्य दाता प्राप्नोति बा
लिशः॥७८ वीक्ष्यांधो नवतेः काणः षष्ठेः श्वित्री शतस्य तु॥ पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाश
यते फलं॥७९ यावतः संस्पृशेदंगैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः॥ तावतां न भवेद्दातुः फलं
दानस्य पौर्तिकं॥८० वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहं॥ विनाशं व्रजति क्षिप्र
मामपात्रमिवांभसि॥८१ सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितं॥ अप्रतिष्ठं तु वार्धु ३३

षौ नष्टं देवलके भवेत्॥८२ यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्॥ भस्मनीव हुतं हव्यं
तथा पौनर्भवे द्विजे॥८३ इतरेषु त्वपांक्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु॥ मेदोऽसृङ्मांसमज्जा
स्थि वदंत्यन्नं मनीषिणः॥८४ अपांक्त्योपहता पंक्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः॥ तान्निबोध
त कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान्पंक्तिपावनान्॥८५ अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च॥ श्रो
त्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः॥८६ त्रिणाचिकेतः पंचाग्निस्त्रिसुपर्णः षडंगवित्
ब्रह्मदेयात्मसंतानो ज्येष्ठसामग एव च॥८७ वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः॥ श
तायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः॥८८ पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते॥ नि
मंत्रयेत त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान्॥८९ निमंत्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा॥
न च छंदांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत्॥९० निमंत्रितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ३४

तान् हि पितर उपतिष्ठंति तान् द्विजान्। वायुवच्चानुगच्छंति तथासीनानुपासते॥९१॥ के
तितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः। कथंचिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्॥९२॥
निमंत्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते। दातुर्यद्दुःकृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते॥९३॥ अ
क्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः। न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः॥९४॥
यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः। ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत॥९५॥
मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः। तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः॥९६॥
विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः। अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोक
विश्रुताः॥९७॥ दैत्यदानवयक्षाणां गंधर्वोरगरक्षसां। सुपर्णकिंनराणां च स्मृता बर्हिष
दोऽत्रिजाः॥९८॥ सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः। वैश्यानामाज्यपा नाम शू ३४

द्राणां तु सुकालिनः॥१९९॥ सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मंतोऽङ्गिरःसुताः। पुलस्त्य
स्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः॥२००॥ अनग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् बर्हिषद
स्तथा। अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्द्दिशेत्॥१॥ य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां प
रिकीर्तिताः। तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनंतकं॥२॥ ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो
देवदानवाः। देवेभ्यश्च जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः॥३॥ राजतैर्भाजनैरेषामथ वा रजता
न्वितैः। वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते॥४॥ दैवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं वि
शिष्यते। दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतं॥५॥ तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियो
जयेत्॥ रक्षांसि विप्रलुंपंति श्राद्धमारक्षवर्जितं॥६॥ दैवाद्यंतं तदीहेत पित्राद्यंतं न तद्
भवेत्। पित्राद्यंतं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः॥७॥ शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोप

लेपयेत् ॥ दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥८ अवकाशेषु चोक्षेषु जलतीरेषु
चैव हि । विविक्तेषु च तुष्यंति दत्तेन पितरः सदा ॥९ आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथ
क्पृथक् ॥ उपस्पृष्टोदकान् सम्यक् विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥१० उपवेश्य तु तान् विप्रानास
नेष्वजुगुप्सितान् ॥ गंधमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकं ॥११ तेषामुदकमानीय स
पवित्रांस्तिलानपि । अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥१२ अग्नेः सोमयमा
भ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः । हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्संतर्पयेत्पितॄन् ॥१३ अग्न्यभावे तु वि
प्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मंत्रदर्शिभिरुच्यते ॥१४ अक्रोध
नान् सुप्रसादान् वदंत्येतान् पुरातनान् । लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धदेवान् द्विजो
त्तमान् ॥१५ अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्य विक्रमं । अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुद ३५

कं भुवि ॥१६ त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात्पिंडान् कृत्वा समाहितः । औदकेनैव विधिना निर्वपे
द्दक्षिणामुखः ॥१७ न्युप्य पिंडांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकं ॥ तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृ र्ज्या
ल्लेपभागिनां ॥१८ आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् । षड्ऋतूंश्च नमस्कु
र्यात्पितॄनेव च मंत्रवित् ॥१९ उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिंडांतिके पुनः ॥ अवजिघ्रेच्च
तान् पिंडान् यथान्युप्तान् समाहितः ॥२० पिंडेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्व
शः । तानेव विप्रानासीनान् विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥२१ ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषा
मेव निर्वपेत् ॥ विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥२२ पिता यस्य निवृत्तः स्या
ज्जीवेच्चापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहं ॥२३ पितामहो वा
तच्छ्राद्धं भुंजीतेत्यब्रवीन्मनुः ॥ कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥२४ ते

बांदवा तु हस्ते तु सपवित्रं तिलोदकं॥ तत्पिंडाग्रं प्रयच्छेत स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन्॥
२५॥ पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितं। विप्रांतिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुप
निक्षिपेत्॥२६॥ उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते॥ तद्विप्रलुंपंत्यसुराः सहसा
दुष्टचेतसः॥२७॥ गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु॥ विन्यसेत्प्रयतः सर्वंभू
मावेव समाहितः॥२८॥ भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च। हृद्यानि चैव मांसा
नि पानानि सुरभीणि च॥२९॥ उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः। परिवेष
येत्प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्॥३०॥ नास्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदे
त्॥ न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत्॥३१॥ अस्रं गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृ
तं शुनः॥ पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननं॥३२॥ [redacted] ३६

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः। ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात् पितॄणामेतदीप्सि
तं॥३३॥ स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि॥ आख्यानानीतिहासांश्च पु
राणानि खिलानि च॥३४॥ हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः। अन्नाद्येना
सकृच्चैतान् गुणैश्च परिचोदयन्॥३५॥ व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्। कु
तपं चासनं दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीं॥३६॥ त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्ति
लाः। त्रीणि चात्र प्रशंसंति शौचमक्रोधमत्वरां॥३७॥ अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुंजीरंश्चे
व वाग्यताः॥ न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान्॥३८॥ यावदूष्मा भवत्यन्ने
यावदश्नंति वाग्यताः। तावदश्नंति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः॥३९॥ यद्वेष्टितशिरा
भुंक्ते यद्भुंक्ते दक्षिणामुखः। सोपानत्कश्च यद्भुंक्ते तद्वै रक्षांसि भुंजते॥४०॥

चंडालश्चवराहश्चकुक्कुटःश्वातथैवच॥ रजस्वलाचषंढश्चनेक्षेरन्नश्नतोद्विजान्॥
४१॥ होमेप्रदानेभोज्येचयदेभिरभिवीक्ष्यते॥ दैवेकर्मणिपित्र्येवातद्गच्छत्ययथा
तथं॥४२ घ्राणेनशूकरोहंतिपक्षवातेनकुक्कुटः॥ श्वातुदृष्टिनिपातेनस्पर्शेना
वरवर्णजः॥४३ खंजोवायदिवाकाणोदातुःप्रेष्योऽपिवाभवेत्॥ हीनातिरिक्तगा
त्रोवातमप्यपनयेत्ततः॥४४ ब्राह्मणंभिक्षुकंवापिभोजनार्थमुपस्थितं॥ ब्राह्मणै
रभ्यनुज्ञातःशक्तितःप्रतिपूजयेत्॥४५ सार्ववर्णिकमन्नाद्यंसंनीयाप्लाव्यवारिणा॥
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतोविकिरन्भुवि॥४६ असंस्कृतप्रमीतानांत्यागिनां
कुलयोषितां॥ उच्छिष्टंभागधेयंस्याद्दर्भेषुविकिरश्चयः॥४७ उच्छेषणंभूमिगतम
जिह्मस्याशठस्यच॥ दासवर्गस्यतत्पित्र्येभागधेयंप्रचक्षते॥४८ आसपिंडक्रि ३०

याकर्मद्विजातेःसंस्थितस्यतु॥ अदैवंभोजयेच्छ्राद्धंपिंडमेकंचनिर्वपेत्॥४९ सह
पिंडक्रियायांतुकृतायामस्यधर्मतः॥ अनयैवावृताकार्यंपिंडनिर्वपणंसुतैः॥५०
श्राद्धंभुक्त्वायउच्छिष्टंवृषलायप्रयच्छति॥ समूढोनरकंयातिकालसूत्रमवाक्शि
राः॥५१ श्राद्धभुक्वृषलीतल्पंतदहर्योऽधिगच्छति॥ तस्याःपुरीषेतंमासंपितर
स्तस्यशेरते॥५२ श्राद्धभुक्पुनरश्नातितदहर्योद्विजाधमः॥ सयातिक्रैककीयोनिं
कृमिर्वानात्रसंशयः॥५३ पृष्ट्वास्वदितमित्येवंतृप्तानाचामयेत्ततः॥ आचांतांश्चा
नुजानीयादभितोरम्यतामिति॥५४ स्वधास्त्वित्येवतंब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनंतरं॥ स्व
धाकारःपराह्याशीःसर्वेषुपितृकर्मसु॥५५ ततोभुक्तवतांतेषामन्नशेषंनिवेद
येत्॥ यथाब्रूयुस्तथाकुर्यादनुज्ञातस्ततोद्विजैः॥५६ पित्र्येस्वदितमित्येवंवाच्यं

गोष्ठे तु सुश्रुतं॥ संपन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि॥५४॥ अपराह्णस्तथा दर्भा वा-
स्तुसंपादनं तिलाः॥ सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्मसु संपदः॥५५॥ दर्भाः पवित्रं पू-
र्वाह्णो हवींषि च सर्वशः॥ पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसंपदः॥५६॥ मुन्यन्नानि
पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतं॥ अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते॥५७॥ विसृ-
ज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु प्रयतो वाग्यतः शुचिः॥ दक्षिणां दिशमाकांक्षन् याचेतेमान्वरा-
न्पितॄन्॥५८॥ दातारो नोऽभिवर्द्धंतां वेदाः संततिरेव च॥ श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु-
देयं च नोऽस्त्विति॥५९॥ एवं निर्वपणं कृत्वा पिंडांस्तांस्तदनंतरं॥ गां विप्रमजमग्निं वा
प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत्॥६०॥ पिंडनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्वते॥ वयोभिः खादयं- ३८
त्यन्ये प्रक्षिपंत्यनलेऽप्सु वा॥६१॥ पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा॥ मध्यमं तु

ततः पिंडमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी॥६२॥ आयुष्मंतं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितं॥
धनवंतं प्रजावंतं धार्मिकं सात्त्विकं तथा॥६३॥ प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पये- श्री
त्॥ ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बांधवानपि भोजयेत्॥६४॥ उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा
विसर्जिताः॥ ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥६५॥ हविर्यच्चिररात्राय यच्चानं-
त्याय कल्पते॥ पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥६६॥ तिलैर्व्रीहियवैर्माषैर-
द्भिर्मूलफलेन वा॥ दत्तेन मासं प्रीयंते विधिवत्पितरो नृणां॥६७॥ द्वौ मासौ मत्स्यमांसे-
न त्रीन्मासान् हारिणेन तु॥ औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पंच तु॥७०॥ षण्मा-
सांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै॥ अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु॥६९॥
दश मासांस्तु तृप्यंति वराहमहिषामिषैः॥ शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु॥७०॥

संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा ॥ वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥७३
त्रिःपिबं त्विंद्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिं ॥ वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृक
र्मणि ॥७४ कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ॥ आनंत्यायैव कल्प्यंते मु
न्यन्नानि च सर्वशः ॥७५ यत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीं ॥ पायसं मधुस
र्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुंजरस्य च ॥७६ यद्यद्ददाति विधिवत्सम्यक्श्रद्धासमन्वितः
तत्तत्पितॄणां भवति परत्रानंतमक्षयं ॥७७ कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतु
र्दशीं ॥ श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥७८ यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षा 3
द्विशिष्यते ॥ तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥७९ युक्षु कुर्वन्दिनर्क्षेषु
=तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥८० अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीं ॥

सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ अयुक्षु तु पितॄन्यजन्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलां ॥८१ प्राचीना
वीतिना सम्यगपसव्यमतंद्रिणा ॥ पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥८२
रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ॥ संध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरो
दिते ॥८३ अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ॥ हेमंतग्रीष्मवर्षासु पांचयज्ञि
कमन्वहं ॥८४ न पितृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ न दर्शेन विना श्राद्धमा
हिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥८५ यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ॥ तेनैव सर्वमाप्नो
ति पितृयज्ञक्रियाफलं ॥८६ वसून्वदंति तु पितॄन्रुद्रांश्चैव पितामहान् ॥ प्रपितामह
हांश्चादित्यान्श्रुतिरेषा पुरातनी ॥८७ विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोज
नः ॥ विघसं भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतं ॥८८ एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पांचयज्ञि

कं॥ द्विजातिप्रवर वृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति॥२८६॥ ॥इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे
भृगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः॥ ॥श्रीः॥ ॥चतुर्थमायुषो भागमुषित्वा
द्यं गुरौ द्विजः॥ द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्॥१ अद्रोहेणैव भूता
नामल्पद्रोहेण वा पुनः॥ या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि॥२ यात्रामा
त्रप्रसिध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः॥ अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयं॥३ ऋ
तामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा॥ सत्यानृताभ्यामथवा न श्ववृत्त्या कदाचन॥४ ऋ
तमुंछशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितं॥ मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतं॥५
सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते॥ सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज
येत्॥६ कुशूलधान्यको वा स्यात् कुंभीधान्यक एव वा॥ त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनि ४०॥

क एव वा॥७ चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनां॥ ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो
लोकजित्तमः॥८ षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते॥ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्म
सत्रेण जीवति॥९ वर्तयंश्च शिलोंछाभ्यामग्निहोत्रपरायणः॥ इष्टीः पार्वायणांती
याः केवला निर्वपेत्सदा॥१० न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन॥ अजिह्मामश
ठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकां॥११ संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्॥ सं
तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः॥१२ अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्वि
गु जः॥ स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत्॥१३ वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादत
न्द्रितः॥ तद्धि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिं॥१४ नेहेतार्थान्प्रसंगेन न विरुद्धे
न कर्मणा॥ न कल्पमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः॥१५ इंद्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रस

ज्येतकामतः। अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्त्तयेत्॥१६॥ सर्वान्परित्यजेदर्था
न्स्वाध्यायस्य विरोधिनः। यथातथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता॥१७॥ वय
सः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च। वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्
विचरेदिह॥१८॥ बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च। नित्यं शास्त्राण्य
वेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान्॥१९॥ यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छ
ति। तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते॥२०॥ ऋषियज्ञं देवयज्ञं भू
तयज्ञं च सर्वदा। नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत्॥२१॥ एतानेके म
हायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः। अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति॥२२॥ श्री
वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा। वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिम

क्षयां॥२३॥ ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा। ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो
ज्ञानचक्षुषा॥२४॥ अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा। दर्शेन चार्धमासान्ते
पौर्णमासेन चैव हि॥२५॥ सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान्द्विजः। नवान्न
मद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥२७॥ नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्न
यः। प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्द्धिनः॥२८॥ आसनाशनशय्याभिरद्भि
र्मूलफलेन वा। नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः॥२९॥ पाषण्डिनो
विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्छठान्। हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि ना
र्चयेत्॥३०॥ वेदविद्याव्रतस्नाताञ्श्रोत्रियान्गृहमेधिनः। पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतां
= स्यात्तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः। पशुना त्वयनस्यान्ते समान्ते सौमिकैर्मखैः॥२६॥ नानिष्ट्वा नवसस्येष्ट्या
पं॰ ३

स्तु वर्जयेत् ॥३१॥ शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ॥ [redacted] संविभागश्च भूत
भ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥३२॥ राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ॥ याज्यान्तेवासि
नोर्वापि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥ न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कदाचन ॥ न जीर्णम
लवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥३४॥ क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥ स्वा
ध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥३५॥ वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमं
डलुं ॥ यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुंडले ॥३६॥ नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाच
नानोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतं ॥३७॥ न लंघयेद्वत्सतंत्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ॥
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥३८॥ मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथं ॥ प्रद
क्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥३९॥ नोपगच्छेत्प्रमत्तोपि स्त्रियमार्तवदर्शने ॥ १९

समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥४०॥ रजसाभिप्लुतां नारीं द्विजस्य ह्युपगच्छतः ॥
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥४१॥ तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लु
तां ॥ प्रज्ञा लक्ष्मीर्यशश्चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥४२॥ नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामी
क्षेत चाश्नतीं ॥ क्षुवतीं जृंभमाणां वा न चासीनां यथासुखं ॥४३॥ नाञ्जयन्तीं स्वके
नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृतां ॥ न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥४४॥ ना
न्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ॥ न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गो
व्रजे ॥४५॥ न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥ न जीर्णदेवायतने न वल्मीके
कदाचन ॥४६॥ न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नपि च स्थितः ॥ न नदीतीरमासाद्य न च
पर्वतमस्तके ॥४७॥ वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ॥ न कदाचन कुर्वी

तविण्मूत्रस्य विसर्जनं ॥४८॥ तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्ठं तृणानि च ॥ नियम्य प्रय
तो वाचं संवीतांगोऽवगुंठितः ॥४९॥ मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ॥ दक्षिणा
भिमुखो रात्रौ च संध्ये दिवा यथा ॥५०॥ छायायामंधकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ॥
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च ॥५१॥ प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोद
कं द्विजं ॥ प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥५२॥ नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां
नेक्षेत च स्त्रियं ॥ नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥५३॥ अधस्तान्नोपदध्या
च्च न चैनमभिलंघयेत् ॥ न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥५४॥ नाश्नीया
त्संधिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ॥ न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोपहरेत्स्रजं ॥५५॥ ४३
नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ॥ अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा वि

षाणि वा ॥५६॥ नैकः स्वप्याच्छून्यगेहे न श्रेयांसं प्रबोधयेत् ॥ नोदक्ययाभिभाषेत य
ज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥५७॥ अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च संनिधौ ॥ स्वाध्या
ये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥५८॥ न वारयेद्गां धयंतीं न चाचक्षीत कस्यचि
त् ॥ न दिवींद्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ॥५९॥ नाधर्मिके वसेद्ग्रामे न व्या
धिबहुले भृशं ॥ नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥६०॥ न शूद्रराज्ये निवसेन्ना
धर्मिकजनावृते ॥ न पाषंडिगणाक्रांते नोपसृष्टेंऽत्यजैर्नृभिः ॥६१॥ न भुंजीतोद्धृतस्ने
हं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥ नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥६२॥ न कुर्वीत वृथा
चेष्टां न वार्यंजलिना पिबेत् ॥ नोत्संगे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात्कुतूहली ॥६३॥ न नृत्येन्नैव
गायेन्न वादित्राणि वादयेत् ॥ नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ॥६४॥ न पादौ

धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने॥ नभिन्नभांडे भुंजीत न भावप्रतिदूषिते॥६५॥ उ
पानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्॥ उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च॥६६॥ ना
विनीतैर्भजेद्धुर्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीडितैः॥ न भिन्नशृंगाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपि
तैः॥६७॥ विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः॥ वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेना
तुदन्भृशं॥६८॥ बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथासनं॥ न छिंद्यान्नखरोमाणि दं
तैर्नोत्पाटयेन्नखान्॥६९॥ न मृल्लोष्टं च मृद्नीयान्न छिंद्यात्करजैस्तृणं॥ न कर्म निः
फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयं॥७०॥ लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः॥ स वि
नाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च॥७१॥ न विगर्ह्य कथां कुर्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत्॥ ४४
गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितं॥७२॥ अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वावृतं॥

रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत्॥७३॥ नाक्षैः क्रीडेत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ
हरेत्॥ शयनस्थो न भुंजीत न पाणिस्थं न चासने॥७४॥ सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमये २
प्रति॥ न च नग्नः शयीतेह न चोच्छिष्टः कथंचन॥७५॥ आर्द्रपादस्तु भुंजीत संविशेन्न क
दाचन॥ आर्द्रपादस्तु भुंजानो दीर्घमायुरवाप्नुयात्॥७६॥ अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रप
द्येत कर्हिचित्॥ न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत्॥७७॥ अधितिष्ठेन्न केशांस्तु
न भस्मास्थिकपालिकाः॥ न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥७८॥ न संवसे
त्पतितैर्न चांडालैर्न पुक्कसैः॥ न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नांत्यैर्नांत्यावसायिभिः॥७९॥ न
शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविःकृतं॥ न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्॥८०॥
यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतं॥ सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति॥८१॥

नसंहताभ्यां पाणिभ्यां कंडूयेतात्मनः शिरः॥ नस्पृशेच्चैतदुछिष्टो नचस्नायाद्विना
ततः॥८२॥ केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत्॥ शिरःस्नातस्तु तैलेननांगं
किंचिदुपस्पृशेत्॥८३॥ नराज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः॥ सूनाचक्रध्वजव
तां वेशेनैव चजीवतां॥८४॥ दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः॥ दशध्वजसमा
वेश्या दशवेश्यासमो नृपः॥८५॥ दशसूनासहस्राणि योवाहयति सौनिकः॥ तेनतुल्यः
स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः॥८६॥ योराज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योछास्त्रवर्तिनः॥ स
पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिं॥८७॥ तामिश्रमंधतामिश्रं महारौरवरौरवौ॥ न
रकं कालसूत्रं च महानरकमेव च॥८८॥ संजीवनं महावीचिं तापनं संप्रतापनं॥ संघा
तं च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं॥८९॥ लोहशंकुमृजीषं च पंथानं शाल्मलीं न

दीं॥ असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च॥९०॥ एतद्विदित्वा विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादि
नः॥ नराज्ञः प्रतिगृह्णंति प्रेत्यश्रेयोभिकांक्षिणः॥९१॥ ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ
चानुचिंतयेत्॥ कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्वार्थमेव च॥९२॥ उत्थायावश्यकं कृत्वा कृ
तशौचः समाहितः॥ पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्टेत्स्वकाले चापरां चिरं॥९३॥ ऋषयो दीर्घसंध्यत्वा
द्दीर्घमायुरवाप्नुयुः॥ प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च॥९४॥ श्रावण्यां प्रोष्टपद्यां
वाप्युपाकृत्य यथाविधि॥ युक्तश्छंदांस्यधीयीत मासान्विप्रोर्धपंचमान्॥९५॥ पुष्ये तु
छंदसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः॥ माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेहनि॥९६॥
यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छंदसां बहिः॥ विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशं॥
९७॥ अत ऊर्ध्वं तु छंदांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्॥ वेदांगानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत्॥९८॥

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसंनिधौ। न निशांते परिश्रांतो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपे
त्॥९९॥ यथोदितेन विधिना ब्रह्म छंदस्कृतं पठेत्॥ ब्रह्म छंदस्कृतं चैव द्विजो युक्तो
ह्यनापदि॥१००॥ इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत्॥ अध्यापनं च कुर्वाणः शि
ष्याणां विधिपूर्वकं॥१॥ कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने। एतौ वर्षास्वनध्याया
वध्यायज्ञाः प्रचक्षते॥२॥ विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे। आकालिकमनध्या
यमेतेषु मनुरब्रवीत्॥३॥ एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु। तदा विद्यादन
ध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने॥४॥ निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने। एतानाकालिकान्वि
द्यादनध्यायानृतावपि॥५॥ प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने। सज्योतिः स्यादनध्या ५९
यः शेषे रात्रौ यथा दिवा॥६॥ नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च। धर्मनैपुण्यकामानां

पूतिगंधे च सर्वदा॥७॥ अंतःशवगते ग्रामे वृषलस्य च संनिधौ। अनध्यायो रुद्यमाने सम
वाये जनस्य च॥८॥ उदके चार्धरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने। उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव म
नसापि न चिंतयेत्॥९॥ प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनं॥ त्र्यहं न कीर्तये
द्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके॥१०॥ यावदेकानुदिष्टस्य गंधो लेपश्च तिष्ठति॥ विप्रस्य वि
दुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत्॥११॥ शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकां॥ ना
धीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च॥१२॥ नीहारे बाणशब्दे च संध्ययोरेव चोभयोः।
अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च॥१३॥ अमावास्या गुरुं हंति शिष्यं हंति च
तुर्दशी॥ ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत्॥१४॥ पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमा
युविरुते तथा॥ श्वखरोष्ट्रे च रुवति पंक्तौ च न पठेद्द्विजः॥१५॥ नाधीयीत श्मशानांते ग्रामां

ते गोश्वे तथा। वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च॥१६ प्राणि वा यदि वाप्राणि
यत्किंचित् श्राद्धिकं भवेत्॥ तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः॥१७ चौरै
रुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते॥ आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च॥
१८॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतं॥ अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वंतासु च रा
त्रिषु॥१९ नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनं। न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न
यानगः॥२० न विवादे न कलहे न सेनायां न संगरे। न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा
न सूतके॥२१ अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशं॥ रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रे
ण च परिक्षते॥२२ सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन॥ वेदस्याधीत्य चैवांत
मारण्यकमधीत्य च॥२३ ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः। सामवेदः स्मृतः पित्र्य ४१

स्या
स्तस्मात्तस्माशुचिर्ध्वनिः॥२४ एतद्विदंतो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहं। क्रमतः पूर्वमभ्य
स्य पश्चाद्वेदमधीयते॥२५ पशुमंडूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः॥ अंतरागमने वि
द्यादनध्यायमहर्निशं॥२६ द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः॥ स्वाध्यायभू
मिं चाशुद्धमात्मानं चाशुचिं द्विजः॥२७ अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीं।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः॥२८ न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न
महानिशि। न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये॥२९ देवतानां गुरो राज्ञः
स्नातकाचार्ययोस्तथा। नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च॥३० मध्यंदि
नेऽर्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषं। संध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथं॥३१ उ
द्वर्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च॥ श्लेष्मनिष्ठ्यूतवांतानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः॥३२

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः। अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितं॥
३३॥ नहीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते। यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनं॥३४
क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतं। नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन॥
३५॥ एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितं। तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमा
न्॥३६ नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः॥ आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्ये
त दुर्लभां॥३७ सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियं। प्रियं च नानृतं ब्रूया
देष धर्मः सनातनः॥३८ भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्॥ शुष्कवैरं विवादं च
न कुर्यात्केनचित्सह॥३९ नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते। नाज्ञातेन स ४८
मं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह॥४० हीनांगानतिरिक्तांगान्विद्याहीनान्वयोधिकान्॥

रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत्॥४१ न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्रा
ह्मणानलान्। न चापि पश्येदशुचिः स्वस्थो ज्योतिर्गणान्दिवा॥४२ स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्य
मद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्॥ गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु॥४३ अनातुरः स्वा
नि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः॥ रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत्॥४४ मंग
लाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेंद्रियः। जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतंद्रितः॥४५
मंगलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनां॥ जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते॥
४६॥ वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतंद्रितः। तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोन्य उच्यते
४७॥ वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च॥ अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीं॥
४८॥ पौर्विकीं संस्मरन्जातिं ब्रह्मैवाभ्यसति द्विजः। ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनंतं सुखमेधते॥४९

सावित्रान्शांतिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः। पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्चेन्नित्यमन्वष्टकासु
चा॥५०॥ दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनं। उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत्॥
५१॥ मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दंतधावनमंजनं॥ पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनं॥
५२॥ दैवतान्यभिगच्छेच्च धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान्॥ ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्व
सु॥५३॥ अभिवादयेद्वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकं। कृतांजलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽ
न्वियात्॥५४॥ श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् निबद्धं स्वेषु कर्मसु॥ धर्ममूलं निषेवेत सदाचा
रमतंद्रितः॥५५॥ आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः॥ आचाराद्धनमक्षय्यमा
चारो हंत्यलक्षणं॥५६॥ दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निंदितः। दुःखभागी च सततं व्या ४९
धितोऽल्पायुरेव च॥५७॥ सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः। श्रद्दधानोऽनसूय

श्च शतं वर्षाणि जीवति॥५८॥ यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत्॥ यद्यदात्मवशं
तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः॥५९॥ सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखं॥ एतद्विद्यात्समा
सेन लक्षणं सुखदुःखयोः॥६०॥ यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः॥ तत्प्रय
त्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत्॥६१॥ आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुं॥ न हिंस्या
द्ब्राह्मणान्गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः॥६२॥ नास्तिक्यं वेदनिंदां च देवतानां च कुत्सनं॥ द्वे
षं स्तंभं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत्॥६३॥ परस्य दंडं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं निपातयेत्॥
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ॥६४॥ ब्राह्मणायावगूर्यैव द्विजातिर्वधका
म्यया। शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्त्तते॥६५॥ ताडयित्वा तृणेनापि संरंभान्मतिपूर्वकं
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते॥६६॥ अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगंग

गतः।। दुःखं सहद् महद् आप्नोति प्रेत्या प्राज्ञतया नराः।।६७ शोणितं यावतः पांसुन्संगृह्णाति महीत
लात्।। तावतोऽब्दानमुत्रान्येः शोणितोत्पादकोऽद्यते।।६८ न कदाचित् द्विजे तस्माद् विद्वानवगु
रेदपि।। न ताडयेत् तृणेनापि न गात्रात्स्रावयेदसृक्।।६९ अधार्मिको नरो यो हि यस्य चा
प्यनृतं धनं।। हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते।।७० न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽध
र्मे निवेशयेत्।। अधार्मिकानां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययं।।७१ नाधर्मश्चरितो लोके
सद्यः फलति गौरिव।। शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृंतति।।७२ यदि नात्मनि पु
त्रेषु न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु।। न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निःफलः।।७३ अधर्मेणै
धते तावत्ततो भद्राणि पश्यति।। ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति।।७४ सत्य
धर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैव रमेत्सदा।। शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः।।७५ प

रित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ।। धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकसंक्रुष्टमे
व च।।७६ न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः।। न स्याद्वाक्चपलश्चैव न पर
द्रोहकर्मधीः।।७७ येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः।। तेन यायात्सतां
मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति।।७८ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः।। बा
लवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबंधिबांधवैः।।७९ मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण
भार्यया।। दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत्।।८० एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपा
पैः प्रमुच्यते।। एतैर्जितैश्च जयति सर्वान् लोकानिमान्गृही।।८१ आचार्यो ब्रह्म
लोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः।। अतिथिस्त्विंद्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः।।८२
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बांधवाः।। संबंधिनोऽपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ।।८३

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः।। भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्व
स्वका तनुः।। ८४ छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परं।। तस्मादेतैरधिक्षिप्तः स
हेतासंज्वरः सदा।। ८५ प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसंगं तत्र वर्जयेत्।। प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु
ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति।। ८६ न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे।। प्राज्ञः प्रति
ग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा।। ८७ हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान्घृतं।। प्र
तिगृह्णन्नविद्वान्हि भस्मीभवति दारुवत्।। ८८ हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतः प्ता
नस्तनुं।। अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः।। ८९ अतपास्त्वनधीयानः
प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः।। अंभस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति।। ९० तस्मादविद्वान्बि ५२
भियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात्।। स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि पंके गौरिव सीदति।। ९१

न वार्यपि प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे। न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित्।। ९२
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनं।। दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च।। ९३
यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्।। तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ। नित्रहे
९४ धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदंभकः। बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभि
संधकः।। ९५ अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः।। शठो मिथ्याविनीतश्च बक
व्रतिको द्विजः।। ९६ ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिंगिनः।। ते पतंत्यंधतामिस्रे
तेन पापेन कर्मणा।। ९७ न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत्।। व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्
स्त्रीशूद्रदंभनं।। ९८ प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यंते ब्रह्मवादिभिः।। छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षां
सि गच्छति।। १९९ अलिंगी लिंगिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति। स लिंगिनां हरत्येनस्तिर्यग्यो

नोप्रजायते॥२००॥ परकीयनिपानेषु नस्नायाद्धिकदाचन॥ निपानकर्तुःस्नात्वाहिदु:
ष्कृतांशेनलिप्यते॥१॥ समुद्धृत्यततःपिंडान्कामंस्नायीतपंचवा॥ उर्पदानेस्वयंयादो
बहिःस्नात्वानदुष्यति॥२॥ यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च। अदत्तान्यु
पभुंजान एनसःस्यात्तुरीयभाक्॥३॥ नदीषुदेवखातेषु तडागेषु सरस्सु च। स्नानंस
माचरेन्नित्यंगर्तप्रस्रवणेषु च॥४॥ यमान्सेवेतसततं ननित्यंनियमान्बुधः। यमा
न्पतत्यकुर्वाणोनियमान्केवलान्भजन्॥५॥ शौचमिज्यातपोदानंस्वाध्यायोपस्थ
निग्रहः। व्रतोपवासंमौनंचस्नानंचनियमादश॥६॥ अक्रोधोगुरुशुश्रूषाशौच
माहारलाघवं। अप्रमादश्चनियमाःपंचैवोपव्रतानिच॥७॥ आनृशंस्यंक्षमास
त्यमहिंसानिर्ममास्पृहा॥ ध्यानंप्रसादोमाधुर्यमार्जवंचयमादश॥७॥ अतःप्रतिष ५२

धप्रकरणं॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥नाश्रोत्रियकृतेयज्ञेग्रामयाजिकृतेतथा। स्त्रियाक्लीबेन
चहुतेभुंजीतब्राह्मणःक्वचित्॥८॥ अश्लीलमेतत्साधूनांयत्रजुह्वत्यमीहविः। प्रतीपमे
तद्देवानांतस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥९॥ मत्तक्रुद्धातुराणांचनभुंजीतकदाचन। केशकी
टावपन्नंचपदास्पृष्टंचकामतः॥१०॥ भ्रूणघ्नावेक्षितंयज्ञसंस्पृष्टंचाप्युदक्यया। पत
त्रिणावलीढंचशुनास्पृष्टमेवच॥११॥ गवाचान्नमवघ्रातंघुष्टान्नंचविशेषतः॥ गणा
न्नंगणिकान्नंचविदुषांचजुगुप्सितं॥१२॥ स्तेनगायनयोश्चैवतक्ष्णोवार्धुषिकस्यच॥
दीक्षितस्यकदर्यस्यबद्धस्यनिगडस्यच॥१३॥ अभिशस्तस्यषंढस्यपुंश्चल्यादांभि
कस्यच॥ शुक्तंपर्युषितंचैवशूद्रस्योच्छिष्टमेवच॥१४॥ चिकित्सकस्यमृगयोःक्रूरस्योच्छि
ष्टभोजनः॥ उग्रान्नंसूतिकान्नंचपर्याचान्तमनिर्दशं॥१५॥ अनर्चितंवृथामांसमवीराया

श्चयोषितः॥ द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतं॥१३ पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुवि
क्रयिणस्तथा॥ शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च॥१४ कर्मारस्य निषादस्य रं
गावतारकस्य च॥ सुवर्णकर्तुर्वैणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा॥१५ श्ववतां शौंडिका
नां च चैलनिर्णेजकस्य च। रंजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे॥१६ मृष्यंति
ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः॥ अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च॥१७ रा
जान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसं॥ आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिनः॥१८
कारुकान्नं प्रजां हंति बलं निर्णेजकस्य च॥ गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृं
तति॥१९ वृत्तिहीणस्य कुब्जस्य दीनस्यैवातुरस्य च॥ वृत्तार्थमिथयो तु केवलं त ५२
न्यो परच्यते॥२० पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिंद्रियं। विष्ठा वार्धुषिका

स्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलं॥२१ य एतेन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः॥ ते
षां त्वगस्थिरोमाणि वदंत्यन्नं मनीषिणः॥२२ भुक्त्वातोन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं
त्र्यहं॥ मत्या भुक्त्वाचरेत्कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च॥२३ चंद्रसूर्यग्रहे माद्याद्द्यात्स्ना
त्वा विमुक्तयोः॥ अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा चापरे हनि॥२४ नाद्याच्छूद्रस्य पक्वा
न्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः॥ आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकं॥२५ श्रोत्रियस्य
कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः॥ मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन्॥२६ ता
न्प्रजापतिराहैत्य मा कृध्वं विषमं समं॥ श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत्॥२७ श्रद्ध
येष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतंद्रितः॥ श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः॥२८ श्रुत
शौर्यतपः कन्यायाज्यशिष्यान्वयागतं॥ धनं सप्तविधं शुद्धमुभयोऽप्यस्य तद्विधं॥२९

प्रसीदन्त्यृषिवाणि ज्ञानिल्यसेवानुवर्त्तितः॥ अतोपकारादान्नं च न्यायबलं समुदाहृ-
तं॥२२ माध्विकं घृतं चौर्यादिप्रतिरूपकसाहसैः॥ व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्तच्चासमु- द
द्धृतं॥२४ दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकं॥ परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य श-
क्तितः॥२५ यत्किंचिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया॥ उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति
सर्वतः॥२६ वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः॥ तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्च-
क्षुरुत्तमं॥२७ भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः॥ गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रू-
प्यदो रूपमुत्तमं॥२८ वासोदश्चंद्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः॥ धान्यदः शाश्वतं सौ- ५४
ख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टितां॥३० सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते॥ वार्यन्नगो-
= अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपं॥२९ यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः॥३२

महीवासस्तिलकांचनसर्पिषां॥३१ दाता स्वर्गमवाप्नोति क्षौद्रस्य लवणस्य च॥ येन ये-
न तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति॥३२ तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितं॥ योऽर्चितं प्र-
तिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च॥३३ तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये॥ न विस्मयेत
तपसा वदेदिष्ट्वा च नानृतं॥३४ नार्त्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्वा परिकीर्त्तयेत्॥ यज्ञोऽनृ-
तेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात्॥३५ आयुर्विप्रापवादेन दानं तु परिकीर्त्तनात्॥ ध-
र्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः॥३६ परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपी-
डयन्॥ नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः॥३७ न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठ-
ति केवलः॥ एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रमीयते॥३८ एकोनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च
दुष्कृतं॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ॥३९ विमुखा बांधवा यांति धर्मस्त-

मनुगच्छति॥ तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः॥५० धर्मेण हि सहायेन
तमस्तरति दुस्तरं॥ धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषं॥५१ परलोकं नयत्याशु भा
स्वंतं खशरीरिणं॥ उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबंधानाचरेत्सह॥५२ निनीषुः कुलमुत्कर्षमध
मानधमांस्त्यजेत्॥ उत्तमानुत्तमानेवं गच्छन्हीनांस्तु वर्जयेत्॥५३ ब्राह्मणः श्रेष्ठतामे
ति प्रत्यवायेन शूद्रतां॥ दृढकारी मृदुर्दांत क्रूराचारैरसंवसन्॥५४ अहिंस्रो दमदाना
भ्यां जयेत्स्वर्गं तथाव्रतः॥ एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत्॥५५ सर्वतः प्रतिगृह्णी
यान्मध्वथाभयदक्षिणां॥ आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदितां॥५६ मेने प्र
जापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः॥ नाश्नंति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पंच च॥५७ न च ५५
हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते॥५८ चिकित्सकसतग्रामानां क्लीपकचैश्च नाडुषे॥

आर्द्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ॥ एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्॥४
षंढस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत्॥५९ शय्यां गृहान्कुशान्गंधानपः पुष्पं मणिं
दधि॥ धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत्॥६० गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्न
र्चिष्यन्देवतातिथीन्॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न च तृप्येत्स्वयं ततः॥६१ गुरुषु त्वभ्य
तीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्॥ आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन्गृह्णीयात्साधुतः सदा॥
६२॥ यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितं॥ यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवे
दयेत्॥६३ योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते॥ स पापकृत्तमो लोके स्तेन आ
त्मापहारकः॥६४ वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः॥ तां तु यः स्तेनयेत्
वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः॥६५ महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि॥ पुत्रे सर्वं समा
सज्य वसेन्माध्यस्थमास्थितः॥६६ एकाकी चिंतयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः॥ एकाकी चिं

तयानोदि परं श्रेयोऽधिगछति॥८ एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती॥ स्ना
तकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः॥९ अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन्वेदशास्त्रवि
त्॥ व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते॥६०॥ ॥इति श्री मानवे धर्मशास्त्रे भृगु
प्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥श्रीहरि॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रुत्वैतानृषयो
धर्मान्स्नातकस्य यथोदितान्॥ इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुं॥१ एवं य
थोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठतां॥ कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो॥२
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः॥ श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान्जि
घांसति॥३ अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्॥ आलस्यादन्नदोषाच्च ५६
मृत्युर्विप्रान्जिघांसति॥४ लशुनं गृंजनं चैव पलांडुं कवकानि च॥ अभक्ष्याणि द्विजा

धं॰ना॰कं

तीनाममेध्यप्रभवानि च॥५ लोहितान्वृक्षनिर्यासान्व्रश्चनप्रभवांस्तथा॥ शेलुं ग
व्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥६ वृथाकृसरसंयावं पायसापूपमेव च॥ अनुपा
कृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च॥७ अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा॥
आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः॥८ आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां मा
हिषं विना॥ स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि॥९ दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु
सर्वं च दधिसंभवं॥ यानि चैवाभिषूयंते पुष्पमूलफलैः शुभैः॥१० क्रव्यादाञ्छकु
नीन्सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः॥ अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभं च विवर्जये
त्॥११ कलविंकं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटं॥ सारसं रज्जुदालं च दात्यूहं शुकसा
रिके॥१२ प्रतुदान्जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्॥ बकं चैव बलाकां च का

कोलं खंजरीटकं ॥१३ निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥ मत्स्यादान् विड्वराहां
श्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥१४ यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ॥ मत्स्यादः स
र्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान्विवर्जयेत् ॥१५ पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्य
योः ॥ राजीवान् सिंहतुंडांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥१६ न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च
२५ मृगद्विजान् ॥ भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान्पंचनखांस्तथा ॥१७ श्वाविधं शल्यकं गो
धां खड्गकूर्मशशांस्तथा ॥ भक्ष्यान्पंचनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥१८ छत्राकं
विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटं ॥ पलांडुं गृंजनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥१९
अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥ यतिचांद्रायणं वापि शेषेषूपवसे ५७
दहः ॥२० संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥ अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य

तु विशेषतः ॥२१ यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ॥ भृत्यानां चैव वृत्त्य
र्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥२२ बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणां ॥ पुराणेष्व
पि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥२३ यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितं ॥ त
त्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ॥२४ चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजा
तिभिः ॥ यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥२५ एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्य
मशेषतः ॥ मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥२६ प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं
ब्राह्मणानां च काम्यया ॥ यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव वात्यये ॥२७ प्राणस्या
न्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥ जंगमं स्थावरं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनं ॥२८
चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणां चाप्यदंष्ट्रिणः ॥ अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥२९

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्प्राणिनो ऽहन्यहन्यपि॥ धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनो ऽत्ता
र एव च॥३०॥ यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः॥ अतो ऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु रा
क्षसो विधिरुच्यते॥३१॥ क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा॥ देवान्पितॄंश्चार्चयि
त्वा खादन्मांसं न दुष्यति॥३२॥ नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो ऽनापदि द्विजः॥ जग्ध्वा
ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यते ऽवशः॥३३॥ न तादृशं भवत्येनो मृगहंतुर्धनार्थिनः॥
यादृशं भवति प्रेत्य वृथा मांसानि खादतः॥३४॥ नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मा
नवः॥ स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिं॥३५॥ असंस्कृतान्पशून्मंत्रैर्नाद्याद्वि
प्रः कथंचन॥ मंत्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः॥३६॥ कुर्याद्घृतपशुं संगे २५८
कुर्यात्पिष्टपशुं तथा॥ न त्वेव तु वृथा हंतुं पशुमिच्छेत्कथंचन॥३७॥ यावंति पशुरोमाणि

तावत्कृत्वो हि मारणं॥ वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि॥३८॥ यज्ञार्थं पशवः
सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा॥ यज्ञो ऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधो ऽवधः॥३९॥ औषध्यः
पशवो वृक्षास्तिर्यंचः पक्षिणस्तथा॥ यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवंत्युच्छ्रितीः पुनः॥४०॥
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि॥ अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः॥४१॥
एष्वर्थेषु पशून्हिंसन्वेदतत्वार्थविद्द्विजः॥ आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां ग
तिं॥४२॥ गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः॥ नावेदविहितां हिंसामापद्य
पि समाचरेत्॥४३॥ या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे॥ अहिंसामेव तां विद्या
द्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ॥४४॥ यो ऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया॥ स जीवंश्च
मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते॥४५॥ यो बंधनवधक्लेशान्प्राणिनां न चिकीर्षति॥ स सर्वस्य हि

तप्रेप्सुः सुखमत्यंतमश्नुते॥४६ यद्ध्यायति यत्कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च॥ तदवाप्नो
त्ययत्नेन यो हिनस्ति न किंचन॥४७ नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित्॥
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं न भक्षयेत्॥४८ समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबंधौ च
देहिनां॥ प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात्॥४९ यो न भक्षयति मांसानि विधिं
हित्वा पिशाचवत्॥ संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चाष्ट घातकाः॥५१ स्वमांसं परमांसे
न यो वर्द्धयितुमिच्छति॥ अनभ्यर्च्य पितॄन्देवांस्ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्॥५२ वर्षे वर्षेऽ
श्वमेधेन यो यजेत शतं समाः॥ मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समं॥५३ फल
मूलाशनैः पुण्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः॥ न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्॥५४ ५९
// सलोके प्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते॥५० अनुमंता विशसिता निहंता क्रयविक्रयी॥ उं.४

मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहं॥ एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदंति मनीषिणः॥५५ न
मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने॥ प्रवृत्तिरेषा भूतानां यथावदनुपूर्वशः॥ निवृत्ति
स्तु महाफला॥५६ प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च॥ चतुर्णामपि वर्णानां यथाव
दनुपूर्वशः॥५७ दंतजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते॥ अशुद्धा बांधवाः सर्वे सूतके च
तथोच्यते॥५८ उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते॥ दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च
निवर्त्तते॥५९ अमावजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः॥ हिरण्यरूप्यगोवाजिछत्रैर्नाग्य
सनादिषु॥६० आयांति देवपितरस्तत्र तान्बाधयंति च॥ तस्मात्तसदिवसः पुण्यनपिट
वंशाविवर्द्धनः॥६१ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं चतान्नं च विवर्जयेत्॥ भक्षयेद्वाउ तन्मोहाद्द्विजश्चां
द्रायणं चरेत्॥६२ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते॥ अर्वाक्संचयनादस्थ्नां त्र्य

दमेकाहमेव वा॥५९॥ सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते। समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवे
दने॥६०॥ यथेदं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते। जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छतां॥
६१॥ सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकं॥ सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः॥
६२॥ निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुध्यति॥ बैजिकादपि संबंधादनुरुंध्यादघं त्र्य
हं॥६३॥ अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः॥ शवस्पृशो विशुध्यंति त्र्यहादुदकदायि
नः॥६४॥ गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्॥ प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति॥
६५॥ रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति॥ रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्व
ला॥६६॥ नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता॥ निर्वृत्तचूडकानां च त्रिरात्राच्छुद्धि
रिष्यते॥६७॥ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बांधवा बहिः॥ अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयना ५०

दृते॥६८॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रिया॥ अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यह
मेव तु॥६९॥ नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया॥ जातदंतस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति
॥७०॥ सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतं॥ जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते॥
७१॥ स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यंति बांधवाः। यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यंति तु सनाभयः॥
७२॥ अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहं॥ मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक्क्षि
तौ॥७३॥ सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्तितः॥ असंनिधावयं ज्ञेयो विधिः संबंधिबांधवैः॥७४॥
विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशं॥ यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्॥७५॥ अति
क्रांते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥ संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति॥७६॥ बाले
देशांतरस्थे च पृथक्पिंडे च संस्थिते॥ सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यति॥७७॥ निर्दशं ज्ञातिम

सवा

रएांश्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ॥ सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥८२॥ अनिर्दशाहे स्यातां
चेत्पुनर्मरणजन्मनी ॥ तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशं ॥८३॥ त्रिरात्रमाहुराशौच
माचार्ये संस्थिते सति ॥ तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥८४॥ श्रोत्रिये तूपसंपन्ने
त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बांधवेषु च ॥८५॥ प्रेते राजनि सज्यो
तिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ॥ अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥८६॥ शुद्धो विप्रो दशाहे
न द्वादशाहेन भूमिपः ॥ वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥८७॥ दशाहेन विशुद्धा
याद्यायेस्य कविप्रस्य बांधवाः ॥ तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥८८॥ राजन्ये वैश्या
वथ्येवंहीनयोनिषु बंधुषु ॥ स्वमेव शौचं कुर्यातां संशुध्यर्थं न संशयः ॥८९॥ सर्वेसूत्तमवर्णानां
शौचं कुर्युरतंद्रिताः ॥ तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वं तु शौचं स्वयोनिषु ॥९०॥ न वर्द्धयेदघाहानि प्र ४१

त्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ॥ न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥९१॥ दिवाकीर्त्तिमु
दक्यां च पतितं सूतिकां तथा ॥ शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥९२॥ आच
म्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ॥ सौरान्मंत्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥९३॥
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ॥ आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य
वा रविं ॥९४॥ आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ॥ समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरा
त्रेणैव शुध्यति ॥९५॥ वृथासंकरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठतां ॥ आत्मनस्त्यागिनां चै
व निवर्त्तेतोदकक्रिया ॥९६॥ पाषंडमाश्रितानां च चरंतीनां च कामतः ॥ गर्भभर्तृद्रुहां चै
व सुरापीणां च योषितां ॥९७॥ आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुं ॥ निर्हृत्य तु व्रती
प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥९८॥ दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ॥ पश्चिमोत्तरपू

वैश्यं यथायोगं द्विजन्मनः॥८९॥ न राज्ञामघदोषोस्ति व्रतिनां न च सत्रिणां॥ ऐंद्रं स्थान
मुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा॥९०॥ राज्ञो महात्मके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते॥ प्र
जानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणं॥९१॥ डिंबाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च॥
गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेछति भूमिपः॥२॥ सोमाग्न्यर्कानिलेंद्राणां वित्ताप्प
त्योर्यमस्य च॥ अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः॥३॥ लोकेशाधिष्ठितो रा
जा नास्याशौचं विधीयते॥ शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययं॥४॥ उद्यतै
राहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च॥ सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः॥५॥ वि
प्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधं॥ वैश्यः प्रतोदं रश्मिं वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रि
यः॥६॥ एतद्वोभिहितं शौचं सपिंडेषु द्विजोत्तमाः॥ असपिंडेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं नि

बोधत॥७॥ असपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बंधुवत्॥ विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तां
श्च बांधवान्॥८॥ यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति॥ अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मि
न् गृहे वसेत्॥९॥ अनुगम्येछया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा॥ स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्रा
श्य विशुध्यति॥१००॥ न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत्॥ अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्या
च्छूद्रसंस्पर्शदूषिता॥१॥ ज्ञानं तपोग्निराहारो मृन्मनो वार्युपांजनं॥ वायुः कर्मार्ककालौ
च शुद्धेः कर्तॄणि देहिनां॥२॥ सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतं॥ योर्थे शुचिर्हि स शु
चिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः॥३॥ क्षांत्या शुध्यंति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः॥ प्रच्छन्नपापा ज
प्येन तपसा वेदवित्तमाः॥४॥ मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति॥ रजसा स्त्री मनो
दुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः॥१०५॥ अद्भिर्गात्राणि शुध्यंति मनः सत्येन शुध्यति॥ विद्यातपो

भ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति॥०९॥ एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः॥ ना
नाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयं॥१०॥ तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च॥
भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः॥११॥ निर्लेपं कांचनं भांडमद्भिरेव विशुध्य
ति॥ अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतं॥१२॥ अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमं रूप्यं च
निर्बभौ॥ तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः॥१३॥ ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः
सीसकस्य च॥ शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः॥१४॥ द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धि
रुत्पवनं स्मृतं॥ प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणं॥१५॥ मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणि ६२
ना यज्ञकर्मणि॥ चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु॥१६॥ चरूणां स्रुक्स्रुवाणां
च शुद्धिरुष्णेन वारिणा॥ स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च॥१७॥ अद्भिस्तु प्रोक्ष

णं शौचं बहूनां धान्यवाससां॥ प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते॥१८॥ चैलव
च्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च॥ शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते॥१९॥ कौशेया
विकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः॥ श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः॥२०॥ क्षौ
मवच्छंखशृंगाणामस्थिदंतमयस्य च॥ शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा॥२१॥ प्रो
क्षणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति॥ मार्जनोपांजनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृन्मयं॥२२॥
मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः॥ संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयं॥२३॥
संमार्जनोपांजनेन सेकेनोल्लेखनेन वा॥ गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति पंचभिः॥२४॥ प
क्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतं॥ दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति॥२५॥ यावन्ना
पैत्यमेध्याक्तो गंधो लेपश्च तत्कृतः॥ तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु॥२६॥ त्रीणि दे

वाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्॥ अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते॥३४
आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत्॥ अव्याप्ताश्चेदमेध्येन वर्णगंधरसान्वि
ताः॥३५ नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं॥ ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति
स्थितिः॥३६ नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणां शकुनिः फलपातने॥ प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृ
गग्रहणे शुचिः॥३७ श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्॥ क्रव्याद्भिश्च हतस्या
न्यैश्चंडालाद्यैश्च दस्युभिः॥३८ ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वतः॥ यान्य
धस्तादमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः॥३९ मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्म
यः॥ रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत्॥४० गोऽमेध्या मुखतः प्रोक्ताः स्पर्शे मे
ध्याः प्रकीर्तिताः॥ गोः पुरीषं च मूत्रं च मेध्यमित्यब्रवीन्मनुः॥४१ विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृ

द्वार्यादेयमर्थवत्॥ दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि॥४२ वसा शुक्रमसृङ्म
ज्जा मूत्रविट्कर्णविण्नखाः॥ श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः॥४३ एका लिंगे
गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश॥ उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता॥४४ एतच्छौचं
गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां॥ त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणं॥४५ कृत्वा मू
त्रं पुरीषं च खान्याचांत उपस्पृशेत्॥ वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्वदा॥४६
त्रिराचमेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखं॥ शारीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत्
४७॥ शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनां॥ वैश्यवच्छौचकल्पः स्याद्द्विजोच्छिष्टं तु भोज
नं॥४८ नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽगं नयंति याः॥ न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दंतांतरधि
ष्ठितं॥४९ दंतवद्दंतलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽस्तथाशुचिः॥ परिच्युतेषु वा स्थानान्निगिरन्नेव

तः शुचिः॥१५० स्पृशंति बिंदवः पादौ य आचामयतः परान्॥ भूमिकैस्ते समा ज्ञेया न
तैरप्रयतो भवेत्॥५१ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन॥ अनिधायैव तद्द्र
व्यमाचांतः शुचितामियात्॥५२ वांतो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्॥ आचा
मेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतं॥५३ अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषव
त्॥ सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च॥५४ पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचा
मेत्प्रयतोऽपि सन्॥ एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च॥५५ उक्तो वः सर्वव
र्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत॥ बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता॥५६ न स्वातं
त्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि॥ बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने॥५७
पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतंत्रतां॥ पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः॥५८

एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले॥ सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्ये च दक्षया॥५९ सु
संस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया॥ यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः॥
तं शुश्रूषेत जीवंतं संस्थितं च न लंघयेत्॥ मंगलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः॥६०
प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारकं॥६१ अनृतावृतुकाले च मंत्रसंस्कारकृत्पतिः॥
सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः॥६२ विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः॥ उ
पचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः॥६३ दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता
सा नंदलोकानाप्नोति यथैवारुंधती तथा॥६४ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषि
तं॥ शुश्रूषते पतिं येन तेन स्वर्गे महीयते॥६५ पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा॥
पतिलोकमभीप्संती नाचरेत्किंचिदप्रियं॥६६ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः॥

नतुनामापिगृह्णीयात्पत्यौप्रेतेपरस्यतु॥१५७॥ आसीतामरणात्क्षांतानियताब्रह्म
चारिणी॥योधर्मएकपत्नीनांकांक्षंतीतमनुत्तमं॥१५८॥ अनेकानिसहस्राणिकुमारब्रह्म
चारिणां॥दिवंगतानिविप्राणामकृत्वाकुलसंततिं॥१५९॥ मृतेभर्त्तरिसाध्वीस्त्रीब्रह्मचर्येव्य
वस्थिता॥स्वर्गंगछत्यपुत्रापियथातेब्रह्मचारिणः॥१६०॥ अपत्यलोभाद्यातुस्त्रीभर्त्ता
रमतिवर्त्तते॥सेहनिंदामवाप्नोतिपतिलोकाच्चहीयते॥१६१॥ नान्योत्पन्नाप्रजास्तीहनचा
प्यन्यपरिग्रहे॥नद्वितीयश्चसाध्वीनांक्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते॥१६२॥ पतिंहित्वापकृष्टंस्वमु
त्कृष्टंयानिषेवते॥निंद्यैवसाभवेल्लोकेपरपूर्वेतिचोच्यते॥१६३॥ व्यभिचारात्तुभर्त्तुःस्त्रीलोके
प्राप्नोतिनिंद्यतां॥शृगालयोनिंचाप्नोतिपापरोगैश्चपीड्यते॥१६४॥ पतिंयानाभिचरतिम
नोवाग्देहसंयता॥साभर्तृलोकमाप्नोतिसद्भिःसाध्वीतिचोच्यते॥१६५॥ अनेननारीवृत्तेन

मनोवाग्देहसंयता॥इहाग्र्यांकीर्त्तिमाप्नोतिपतिलोकंपरत्रच॥१६६॥ एवंवृत्तांसवर्णांस्त्रींद्वि
जातिःपूर्वमारिणीं॥दाहयेदग्निहोत्रेणयज्ञपात्रैश्चधर्मवित्॥१६७॥ भार्यायैपूर्वमारिण्यै
दत्वाग्नीनंत्यकर्मणि॥पुनर्दारक्रियांकुर्यात्पुनराधानमेवच॥१६८॥ अनेनविधिनानित्यं
पंचयज्ञान्नहापयेत्॥द्वितीयमायुषोभागंकृतदारोगृहेवसेत्॥१६९॥ ॥इतिश्रीमा
नवेधर्मशास्त्रेभृगुप्रोक्तायांसंहितायांपंचमोऽध्यायः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥ एवंगृहस्थाश्र
मेस्थित्वाविधिवत्स्नातकोद्विजः॥वनेवसेत्तुनियतोयथावद्विजितेंद्रियः॥१॥ गृहस्थस्तु
यदापश्येद्वलीपलितमात्मनः॥अपत्यस्यैवचापत्यंतदारण्यंसमाश्रयेत्॥२॥ संत्यज्य
ग्राम्यमाहारंसर्वंचैवपरिछदं॥पुत्रेषुभार्यांनिक्षिप्यवनंगछेत्सहैववा॥३॥ अग्निहो
त्रंसमादायगृह्यंचाग्निपरिछदं॥ग्रामादरण्यंनिःसृत्यनिवसेन्नियतेंद्रियः॥४॥ मुन्यन्नैर्वि

विधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा ॥ एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकं ॥५॥ वसीत चर्म
चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ॥ जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥६॥ यद्भक्ष्यं स्या
त्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः ॥ अप्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥७॥ स्वा
ध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दांतो मैत्रः समाहितः ॥ दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकंपकः
॥८॥ वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ॥ दर्शमस्कंदयन्पर्व पौर्णमासं च योग
तः ॥९॥ पक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥ उत्तरायणं च क्रमशो दाक्षस्यायनमे
व च ॥१०॥ वासंतशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ॥ पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्नि
र्वपेत्पृथक् ॥११॥ देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतमं हविः ॥ शेषमात्मनि युंजीत लव ४१
णं च स्वयं कृतं ॥१२॥ स्थलोदजानि शाकानि पुष्पमूलफलानि च ॥ भूस्तृणं शिग्रुकं चैव
मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहांश्च फलसंभवान् ॥ वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि कवकानि च ॥ १३

श्लेष्मातकफलानि च ॥१४॥ त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितं ॥ जीर्णानि चैव वासांसि
शाकमूलफलानि च ॥१५॥ न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ॥ न ग्रामजातान्यार्तोऽ
पि पुष्पाणि च फलानि च ॥१६॥ अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ॥ अश्मकुट्टो
भवेद्वापि दंतोलूखलिकस्तथा ॥१७॥ सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ॥ ष
ण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥१८॥ नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः ॥
चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥१९॥ चांद्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त
येत् ॥ पक्षांतयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् ॥२०॥ पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त
येत्सदा ॥ कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥२१॥ भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा
प्रपदैर्दिनं ॥ स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः ॥२२॥ ग्रीष्मे पंचतपास्तु स्याद्वर्षा

स्वभ्रावकाशिकः॥ आर्द्रवासास्तु हेमंते क्रमशो वर्धयंस्तपः॥२३॥ उपस्पृशंस्त्रिषव
णं पितॄन्देवांश्च तर्पयेत्॥ तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः॥२४॥ अग्नीनात्म
नि वैतानान्समारोप्य यथाविधि॥ अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः॥२५॥
अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः॥ शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः॥२६॥
तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्॥ गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासि
षु॥२७॥ ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन्॥ प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना
शकलेन वा॥२८॥ एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन्॥ विविधाश्चौपनिष
दीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः॥२९॥ ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः॥ विद्यात
पोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये॥३०॥ अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः॥

आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः॥३१॥ आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया
तनुं॥ वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते॥३२॥ वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भाग
मायुषः॥ चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान्परिव्रजेत्॥३३॥ आश्रमादाश्रमं गत्वा हु
तहोमो यतेंद्रियः॥ भिक्षाबलिपरिश्रांतः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्धते॥३४॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृ
त्य मनो मोक्षे निवेशयेत्॥ अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः॥३५॥ अधीत्य विधि
वद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः॥ इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्॥३६॥ अनधीत्य
द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान्॥ अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः॥३७॥
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सार्ववेदसदक्षिणां॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजे
द्गृहात्॥३८॥ यो दत्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात्॥ तस्य तेजोमया लोका भवंति

मनुस्मृतिः सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते। अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्ना-
र्थमाश्रये
॥४२॥

ब्रह्मवादिनः॥३९॥ यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयं॥ तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं
नास्ति कुतश्चन॥४०॥ अगारादभिनिःक्रांतः पवित्रोपचितो मुनिः॥ समुपोढेषु का-
मेषु निरपेक्षः परिव्रजेत्॥४१॥ एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान्॥ उपेक्षको
संचयिको मुनिर्भावसमाहितः॥४३॥ कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता॥ समता
चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणं॥४४॥ नाभिनंदेत मरणं नाभिनंदेत जीवितं॥ कालमे-
व प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा॥४५॥ ग्रैष्महैमंतिकानष्टौ मासान्भिक्षुः परिक्रमेत्॥
दयार्थं सर्वभूतानामेकत्र प्रावृषं वसेत्॥४६॥ नात्ययं दिव्रजेन्मार्गं नाद्दृष्टां भूमिमाक्र-
मेत्॥ परिभूतान्निरक्षिप्य कार्यं कुर्वन्महिन्नियशः॥४७॥ सत्यां वाचमहिंस्यां च वदेदनपका-
रिणीं॥ अकोपेतामपरुषामनृशंसामपैशुनां॥४८॥ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं ६९

पिबेत्॥ सत्यपूतां वदेद्वाक्यं मनःपूतं समाचरेत्॥५०॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित्॥५१॥ क्रुध्यंतं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत्॥
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत्॥५२॥ अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षो निरामिषः॥ आ- ७०
त्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह॥५३॥ न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्रांगविद्यया॥ ना-
नुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्॥ न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्व-
भिः॥ आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरगारमुपसंव्रजेत्॥५४॥ क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री
दंडी कुसुंभवान्॥ विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन्॥५५॥ अतैजसानि पात्रा-
णि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च॥ तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे॥५६॥ अलाबुं दारु-
पात्रं च मृन्मयं वैणवं तथा॥ एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्॥५७॥ एककालं

चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे॥ भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति॥५५॥ विधूमे सन्न
मुसले व्यंगारे भुक्तवज्जने॥ वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत्॥५६॥ अलाभे न
विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्॥ प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासंगाद्विनिर्गतः॥५७॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः॥ अभिपूजितलाभैस्तु यतिर्मुक्तोऽपि
बध्यते॥५८॥ अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च॥ ह्रियमाणानि विषयैरिंद्रिया
णि निवर्तयेत्॥५९॥ इंद्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च॥ अहिंसया च भूताना
ममृतत्वाय कल्पते॥६०॥ अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः॥ नरके चैव पतनं
यातनाश्च यमक्षये॥६१॥ विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाप्रियैः॥ जरया चाभि
भवनं व्याधिभिश्चोपपीडनं॥६२॥ देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवं॥ योनिको

टिसहस्रेषु सृतीश्चास्यांतरात्मनः॥६३॥ अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणां॥ ध
र्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयं॥६४॥ सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः॥ देहे
षु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च॥६५॥ दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे वसन्॥ समः
सर्वेषु भूतेषु न लिंगं धर्मकारणं॥६६॥ फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यंबुप्रसादकं॥ न नाम
ग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति॥६७॥ संरक्षणार्थं जंतूनां रात्रावहनि वा सदा॥ शरीरस्या
त्ययेचापि समीक्ष्य वसुधां चरेत्॥६८॥ अह्ना रात्र्या च यान् जंतून् हिनस्त्यज्ञानतो य
तिः॥ तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान्षडाचरेत्॥६९॥ प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्र
योऽपि विधिवत्कृताः॥ व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः॥७०॥ दह्यंते ध्मायमानानां
धातूनां हि यथा मलाः॥ तथेंद्रियाणां दह्यंते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्॥७१॥ प्राणाया

दो

मैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषं॥ प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान्॥७२॥ उ
च्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः॥ ध्यानयोगेन संपश्येद्गतिमस्यांतरात्मनः॥७३॥ स
म्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते॥ दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते॥७४॥ अहिं
सयेंद्रियासंगैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः॥ तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयंतीह तत्पदं॥७५॥ अस्थि
स्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनं॥ चर्मावनद्धं दुर्गंधि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः॥७६॥ ज
राशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरं॥ रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत्॥७७॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा॥ तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमु
च्यते॥७८॥ प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतं॥ विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति
सनातनं॥७९॥ यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः॥ तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च ७१

शाश्वतं॥८०॥ अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा संगाञ्छनैः शनैः॥ सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्तो ब्रह्म
ण्येवावतिष्ठते॥८१॥ ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितं॥ न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रि
याफलमुपाश्नुते॥८२॥ अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च॥ आध्यात्मिकं च सततं वे
दांताभिहितं च यत्॥८३॥ इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानतां॥ इदमन्विच्छतां स्वर्गमि
दमेकं वि[redacted]॥८४॥ इदमन्विच्छतां स्व[redacted]मानंत्यमिच्छतां॥८४॥ अनेन क्रमयोगेन
परिव्रजति यो द्विजः॥ स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति॥८५॥ एष धर्मोऽनुशिष्टो
वो यतीनां नियतात्मनां॥ वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत॥८६॥ ब्रह्मचारी गृह
स्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा॥ एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः॥८७॥ सर्वेऽपि क्रमश
स्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः॥ यथोक्तकारिणं विप्रं नयंति परमां गतिं॥८८॥ सर्वेषामपि चै

सर्वे

तेषां वेदस्मृतिविधानतः॥ गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्त्ति हि॥८९ यथा नदी
नदाः सर्वे सागरे यांति संस्थितिं॥ तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यांति संस्थितिं॥९० चतुर्भिरपि चै
वैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः॥ दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः॥९१ धृतिः
क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिंद्रियनिग्रहः॥ धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणं॥९२
दशलक्षणिकं धर्मं ये विप्राः समधीयते॥ अधीत्य चानुवर्त्तंते ते यांति परमां गतिं॥९३
दशलक्षणिकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः॥ वेदांतं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः॥
९४॥ संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन्॥ नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं
वसेत्॥९५ एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः॥ संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति ७२
परमां गतिं॥९६ एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः॥ पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज

धर्मान्निबोधत॥९७॥ इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां षडध्याये रावां
राध्यायः प्रथमः समाप्तः॥ ॥समाप्तोऽयं षष्ठोऽध्यायः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि
यथावृत्तो भवेन्नृपः॥ संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा॥१ ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं
क्षत्रियेण यथाविधि॥ सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणं॥२ अराजके हि लोकेऽस्मि
न्सर्वतो विद्रुते भयात्॥ रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः॥३ इंद्रानिलयमार्का
णामग्नेश्च वरुणस्य च॥ चंद्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः॥४ यस्मादेषां सुरें
द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः॥ तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा॥५ तपत्यादि
त्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च॥ न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुं॥६ सोऽग्नि
र्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट्॥ स कुबेरः स वरुणः स महेंद्रः प्रभावतः॥७ आ

ऽपि नावमंतव्यो मनुष्य इति भूमिपः॥ महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति॥८ एकमेव
दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणं॥ कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयं॥९ कार्यं सोऽवेक्ष्य
शक्तिं च देशकालौ च तत्वतः॥ कुरुते धर्मसिध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः॥१० यस्य प्रसादे प
द्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे॥ मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः॥११ तं यस्तु द्वेष्टि संमो
हात्स विनश्यत्यसंशयं॥ तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः॥१२ तस्माद्धर्मं यमिष्टे
षु स व्यवस्येन्नराधिपः॥ इष्टं चाप्यथवानिष्टं तं धर्मं न विचालयेत्॥१३ तस्यार्थे सर्वभू
तानां गोप्तारं धर्ममात्मजं॥ ब्रह्मतेजोमयं दंडमसृजत्पूर्वमीश्वरः॥१४ तस्य सर्वाणि भू
तानि स्थावराणि चराणि च॥ भयाद्भोगाय कल्पंते स्वधर्मान्न चलंति च॥१५ तं देशकालौ श
क्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्वतः॥ यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु॥१६ स राजा पुरुषो ७३

दंडः स नेता शासिता च सः॥ चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः॥१७ दंडः शास्ति प्र
जाः सर्वा दंड एवाभिरक्षति॥ दंडः सुप्तेषु जागर्ति दंडं धर्मं विदुर्बुधाः॥१८ समीक्ष्य स धृतः
सम्यक् सर्वा रंजयति प्रजाः॥ असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः॥१९ यदि न प्रण
येद्राजा दंडं दंड्येष्वतंद्रितः॥ शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः॥२० अद्यात्काकः
पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्धविस्तथा॥ स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरं॥२१ सर्वो
दंडजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः॥ दंडस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते॥२२
देवदानवगंधर्वा रक्षांसि पतगोरगाः॥ तेऽपि भोगाय कल्पंते दंडेनैव निपीडि
ताः॥ दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः॥ सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दंडस्य
विभ्रमात्॥२४ यत्र श्यामो लोहिताक्षो दंडश्चरति पापहा॥ प्रजास्तत्र न मुह्यंति

त्र

तिनेताऽचेत्साधुपश्यति॥२५॥ तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनं॥ समीक्ष्यकारिणं
प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदं॥२६॥ तं राजा प्रणयन्सम्यक्त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते॥ कामात्मा विष
मः क्षुद्रो दंडेनैव निहन्यते॥२७॥ दंडो हि सुमहत्तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः॥ धर्माद्विचलितं
हंति नृपमेव सबांधवं॥२८॥ ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरं॥ अंतरिक्षगतांश्चैव मुनी
न्देवांश्च पीडयेत्॥२९॥ सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना॥ न शक्यो न्यायतो नेतुं ७५
सक्तेन विषयेषु च॥३०॥ शुचिना सत्यसंधेन यथाशास्त्रानुसारिणा॥ दंडः प्रणेतुं शक्यः
सुसहायेन धीमता॥३१॥ स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदंडश्च शत्रुषु॥ सुहृत्स्वजिह्मः
स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः॥३२॥ एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोंछेनापि जीवतः॥ विस्तीर्य
ते यशो लोके तैलबिंदुरिवांभसि॥३३॥ अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः॥ संक्षिप्य ७४
ते यशो लोके घृतबिंदुरिवांभसि॥३४॥ स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः॥ वर्णाना

माश्रमाणांच्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता॥३५॥ तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः॥ तत्तद्वोऽहं प्रव
क्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः॥३६॥ ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः॥ त्रैविद्यवृद्धान्वि
दुषस्तेषां तिष्ठेच्च शासने॥३७॥ वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन्॥ वृद्धसेवी हि
सततं रक्षोभिरपि पूज्यते॥३८॥ तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः॥ विनीता
त्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित्॥३९॥ बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिग्रहाः॥ व
नस्थाश्चैव राज्यानि विनीताः प्रतिपेदिरे॥४०॥ वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः॥
सुदासः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च॥४१॥ पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च॥
कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं गाधिजस्तथा॥४२॥ त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दंडनीतिं च शाश्वतीं॥
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारंभांश्च लोकतः॥४३॥ इंद्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानि

रं॥ जितेंद्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः॥४४॥ दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रो
धजानि च॥ व्यसनानि दुरंतानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥४५॥ कामजेषु प्रसक्तो हि व्यस
नेषु महीपतिः॥ वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु॥४६॥ मृगयाक्षो दिवास्वप्नः
परिवादः स्त्रियो मदः॥ तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥४७॥ पैशुन्यं साहसं
द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणं॥ वाग्दंडजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः॥४८॥ द्वयोरप्ये
तयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः॥ तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ॥४९॥ पानमक्षाः पा४
स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमं॥ एतत्कष्टतमं विद्या~~त्कष्टमेतत्त्रिकं सदा॥५१॥~~ च्चतुष्कं का
कामजे गणे॥५०॥ दंडस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणं॥ क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्ट ७५
मेतत्त्रिकं सदा॥५१॥ सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषंगिणः॥ पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्य

सनमात्मवान्॥५२॥ व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते॥ व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्या
त्यव्यसनी मृतः॥५३॥ मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान्कुलोद्भवान्॥ सचिवान्सप्त
चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान्॥५४॥ अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करं॥ विशेषतो
ऽसहायेन किं नु राज्यं महोदयं॥५५॥ तैः सार्द्धं चिंतयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहं॥ स्था
नं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च॥५६॥ तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक्
पृथक्॥ समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः॥५७॥ सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणे
न विपश्चिता॥ मंत्रयेत्परमं मंत्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतं॥५८॥ नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः स
र्वकार्याणि निक्षिपेत्॥ तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समाचरेत्॥५९॥ अन्यानपि प्रकु
र्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान्॥ सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान्सुपरीक्षितान्॥६०॥ नि

वर्त्तेतास्य यावद्भिरितिकर्त्तव्यता नृभिः ॥ तावतो ऽतंद्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विच
क्षणान् ॥६१॥ तेषामर्थे नियुंजीत शूरान्दक्षान्कुलोद्गतान् ॥ शुचीनाकरकर्मांत
६३ भीरूनंतर्निवेशने ॥६२॥ दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदं ॥ इंगिताकारचेष्ट
ज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतं ॥६३॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ॥ वपुष्मा
न्वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥६४॥ अमात्ये दंड आयत्तो दंडे वैनयिकी क्रि
या ॥ नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययौ ॥६५॥ दूत एव हि संधत्ते भिनत्त्येव च
संहतान् ॥ दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यंते येन मानवाः ॥६६॥ स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढें
गितचेष्टितैः ॥ आकारमिंगितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितं ॥६७॥ बुध्वा च सर्वं तत्त्वेन पर ७६
राजचिकीर्षितं ॥ तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥६८॥ जांगलं सस्यसंप

न्नमार्यप्रायमनाविलं ॥ रम्यमानतसामंतं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥६९॥ धन्वदुर्गं म
हीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ॥ नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्यावसेत्पुरं ॥७०॥ सर्वेण तु
प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ॥ एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥७१॥ त्री
ण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्चराः ॥ त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवंगमनराम
राः ॥७२॥ यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसंति शत्रवः ॥ तथारयो न हिंसंति नृपं दुर्गसमा
श्रितं ॥७३॥ एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ॥ शतं दशसहस्राणि तस्माद्दु
र्गाणि कारयेत् ॥७४॥ मंदरस्यापि शिखरं निर्मानुष्यं न शस्यते ॥ मनुष्यदुर्गं दुर्गाणां
मनुः स्वायंभुवो ऽब्रवीत् ॥७५॥ तस्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः ॥ ब्राह्मणैः शि
ल्पिभिर्यंत्रैर्यवसेनोदकेन च ॥७६॥ तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ॥ गुप्तं सर्व

त्रिकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितं ॥७६॥ तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्वितां ॥ कु
ले महति संपन्नां हृद्यां रूपगुणान्वितां ॥७७॥ अन्याश्चापि च कुर्वीत रक्षार्थं कुमनोर
धा ३ रा॥ सामंतानां दुहितरः प्रीतिवर्धनमक्षया ॥७८ पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्वि
जः॥ ते स्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥७९॥ यजेत राजा क्रतुभिर्विविधै
राप्तदक्षिणैः॥ धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥८०॥ सांवत्सरिकमाप्तै
श्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिं॥ स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु ॥८१॥ अध्यक्षान्वि
विधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः॥ ते स्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नृणां कार्याणि कुर्वतां ॥८२
आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत्॥ नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मो ७७
विधीयते ॥८४ न तं स्तेना न चामित्रा हरंति न प्रणश्यति॥ तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्रा

ह्मणेष्वक्षयो निधिः॥ ८५॥ न स्कंदते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित्॥ वरिष्ठमग्नि
होत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतं ॥८६॥ सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे॥ सहस्र
गुणमाचार्ये अनंतं वेदपारगे ॥८७॥ पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च॥ अल्पं वा
बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलं ॥८८॥ एष एव परो धर्मो राज्ञः रक्षणं तदाहृतः॥ उद्वा
धनानि संग्रामे क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥८९ मे द्विजेभ्यः प्रति पाद्येता ॥९०॥ समोत्तमा
धमै राजा आहूतः पालयन्प्रजाः॥ न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥९१॥
संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनं॥ शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं
परं ॥९१॥ आहवेषु मिथो न्योन्यं जिघांसंतो महीक्षितः॥ युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं
यांत्यपराङ्मुखाः॥ ९२॥ न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून्॥ न कर्णिभिर्नापि

द्दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः॥९३ नचहन्यात्स्थलारूढं नक्लीवं नकृतांजलिं॥ नमुक्त
केशं नासीनं नतवास्मीतिवादिनं॥९४ नसुप्तं नविसन्नाहं ननग्नं ननिरायुधं॥ नायुध्य
मानंपश्यंतं नपरेणसमागतं॥९५ नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नापि परिक्षतं॥ नभीतं
नपरावृत्तंसतांधर्ममनुस्मरन्॥९६ यस्तुभीतः परावृत्तः संग्रामेहन्यते
परैः॥ भर्त्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वंप्रतिपद्यते॥९७ यच्चास्यसुकृतं किंचिदमुत्रार्थमु
पार्जितं॥ भर्त्तातत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्यतु॥९८ रथाश्वंहस्तिनंछत्रंधनंधान्यंप
शून्स्त्रियः॥ सर्वद्रव्याणिकुप्यंचयोयज्जयतितस्यतत्॥९९ राज्ञश्चदद्युरुद्धारमि
त्येषावैदिकीश्रुतिः॥ राज्ञाचसर्वयोधेभ्योदातव्यमपृथग्जितं॥१००॥ एषोऽनुपस्कृतः ७०
प्रोक्तोयोधधर्मस्सनातनः॥ अस्माद्धर्मान्नच्यवेतक्षत्रियोघ्नन्रणेरिपून्॥१ अलब्धं

चैवलिप्सेतलब्धंरक्षेत्प्रयत्नतः॥ रक्षितंवर्द्धयेद्वृद्धं पात्रेषुनिक्षिपेत्॥२ एत
च्चतुर्विधंविद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनं॥ अस्यनित्यमनुष्ठानंसम्यक्कुर्यादतंद्रितः॥३
नित्यमुद्यतदंडःस्यान्नित्यंविवृतपौरुषः॥ नित्यंसंवृतसंवार्योनित्यंछिद्रानुसार्य
रेः॥४ नित्यमुद्यतदंडस्यकृत्स्नमुद्विजतेजगत्॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिदंडेनैवप्र
साधयेत्॥५ अमाययैववर्त्तेतनकथंचनमायया॥ बुध्येतारिप्रयुक्तांचमायांनि
त्यंसुसंवृतः॥६ नास्यछिद्रंपरोविद्याद्विद्याच्छिद्रंपरस्यतु॥ गूहेत्कूर्मइवांगानिर
क्षेद्विवरमात्मनः॥७ बकवच्चिंतयेदर्थान्सिंहवच्चपराक्रमेत्॥ वृकवच्चावलुंपे
तशशवच्चविनिःक्षिपेत्॥८ एवंविजयमानस्ययेऽस्यस्युः परिपंथिनः॥ तानान
येद्वशंसर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः॥९ यदितेतुनतिष्ठेयुरुपायैःप्रथमैस्त्रिभिः॥

दंडेनैव प्रसह्यैतान् शनकैर्वशमानयेत्॥१०॥ सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पं-
डिताः॥ सामदंडौ प्रशंसंति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये॥११॥ यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धा-
न्यं च रक्षति॥ तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपंथिनः॥१२॥ मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः क-
र्षयत्यनवेक्षया॥ सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबांधवः॥१३॥ शरीरक-
र्षणात्प्राणाः क्षीयंते प्राणिनां यथा॥ तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयंते राष्ट्रकर्षणा-
त्॥१४॥ राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत्॥ सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः
सुखमेधते॥१५॥ द्वयोस्त्रयाणां पंचानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितं॥ तथा ग्रामशतानां च कु-
र्याद्राष्ट्रस्य संग्रहं॥१६॥ ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा॥ विंशतीशं श-
तेशं च सहस्रपतिमेव च॥१७॥ ग्रामे दोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिकः शनकैः स्वयं॥ शंसे-

त्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने॥१८॥ विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेद-
येत्॥ शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयं॥१९॥ यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्राम-
वासिभिः॥ अन्नपानेंधनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्॥२०॥ दशी कुलं तु भुंजीत
विंशी पंच कुलानि च॥ ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरं॥२१॥ तेषां ग्राम्या-
णि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि॥ राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतंद्रितः॥
२२॥ स तानतु परिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयं॥ तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रे-
षु तच्चरैः॥२३॥ राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः॥ भृत्या भवंति प्रायेण
तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः॥२४॥ ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः॥ तेषां सर्वस-
॥ नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिंतकं॥ उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहं॥२२ उं ३

त्प्र

मादाय राजा कुर्यात्प्रवासनं ॥१२४॥ राजकर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ॥ प्रत्यहं
कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥१२५॥ पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनं ॥ षाण्मासिक वे २
स्तथाच्छादो धान्यद्रोणश्च मासिकः ॥१२६॥ क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययं ॥ योग
क्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥१२७॥ यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणां ॥ त
थावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥१२८॥ यथाल्पाल्पमदंत्याद्यं वार्योकोवत्सषट्प
दाः ॥ तथाल्पाल्पो गृहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥१२९॥ पंचाशद्भाग आदेयो राज्ञा प
शुहिरण्ययोः ॥ धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥१३०॥ आददीताथ षड्भा
गं द्रुमांसमधुसर्पिषां ॥ गंधौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥१३१॥ पत्रशाकतृ ८०
णानां च चर्मणां वैदलस्य च ॥ मृन्मयानां च भांडानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥१३२॥ म्रि

यमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करं ॥ न च क्षुधास्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वस
न् ॥१३३॥ यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ॥ तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरादेव सी
दति ॥१३४॥ श्रुतवृत्ते विदित्वास्य धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमि
वौरसं ॥१३५॥ संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहं ॥ तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमे
व च ॥१३६॥ यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितं ॥ व्यवहारेण जीवंतं राष्ट्रे राजा पृथ
ग्जनं ॥१३७॥ कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ॥ एकैकं कारयेत्कर्म मासि मा
सि महीपतिः ॥१३८॥ नोच्छिंद्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ॥ उच्छिंदन्ह्यात्मनो मूल
मात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥१३९॥ तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ॥ तीक्ष्णश्चैव मृ
दुश्चैव राजा भवति संमतः ॥१४०॥ अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दांतं कुलोद्गतं ॥ स्थापयेदा

स्नेतस्मिन्‌खिन्नःकार्येक्षिणेनृणां॥४३ एवंसर्वंविधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः॥युक्त
श्चैवाप्रमत्तश्चपरिरक्षेदिमाः प्रजाः॥४४ विक्रोशंत्योयस्यराष्ट्राद्ध्रियंतेदस्युभिःप्रजाः॥
संपश्यतःसभृत्यस्यमृतःसनतुजीवति॥४५ क्षत्रियस्यपरोधर्मःप्रजानामेवपालनं।
निर्दिष्टफलभोक्ताहिराजाधर्मेणयुज्यते॥४६ उत्थायपश्चिमेयामेकृतशौचःसमा
हितः॥हुताग्नीन्ब्राह्मणांश्चार्च्यप्रविशेत्सशुभांसभां॥४७ तत्रस्थितःप्रजाःसर्वाःप्र
तिनंद्यविसर्ज्जयेत्॥विसृज्यचप्रजाःसर्वामंत्रयेत्सहमंत्रिभिः॥४८ गिरिपृष्ठंस
मारुह्यप्रासादंवारहोगतः॥अरण्येनिःशलाकेवामंत्रयेदविभावितः॥४९ यस्यमं
त्रंनजानंतिसमागम्यपृथग्जनाः॥सकृत्स्नांपृथिवींभुंक्तेकोशहीनोऽपिपार्थिवः॥५० ८१
जडमूकांधबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोऽतिगान्॥स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यंगान्मंत्रकाले

प्रवासयेत्॥५१ भिंदंत्यवमतामंत्रंतैर्यग्योनास्तथैवच॥स्त्रियश्चैवविशेषेणतस्मात्तत्रा
दृतोभवेत्॥५२ मध्यंदिनेऽर्धरात्रेवाविश्रांतोविगतक्लमः॥चिंतयेद्धर्मकामार्थान्सार्धंतै
रेकएववा॥५३ परस्परविरुद्धानांतेषांचसमुपार्जनं॥कन्यानांसंप्रदानंचकुमाराणांचर
क्षणं॥५४ दूतसंप्रेषणंचैवकार्यशेषंतथैवच॥अंतःपुरप्रचारंचप्रणिधीनांचचेष्टितं॥५५
कृत्स्नंचाष्टविधंकर्मपंचवर्गंचतत्वतः॥अनुरागापरागौचप्रचारंमंडलस्यच॥५६ मध्य
मस्यप्रचारंचविजिगीषोश्चचेष्टितं॥उदासीनप्रचारंचशत्रोश्चैवप्रयत्नतः॥५७ एताःप्र
कृतयोमूलंमंडलस्यसमासतः॥अष्टौचान्याःसमाख्याताद्वादशैवतुताःस्मृताः॥५८
अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदंडाख्याःपंचचापराः॥प्रत्येकंकथिताह्येताःसंक्षेपेणद्विसप्ततिः॥५९
अनंतरमरिंविद्यादरिसेविनमेवच॥अरेरनंतरंमित्रमुदासीनंतयोःपरं॥६० तान्सर्वा

ननिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥६१ संधिं
च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ॥ द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिंतयेत्सदा ॥६२ आसनं
चैव यानं च संधिं विग्रहमेव च ॥ कार्यं वीक्ष्य प्रयुंजीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥६३ संधिं च द्विवि
धं जयाद्राजा विग्रहमेव च ॥ उभे यानासने चैव द्विधं संश्रयमेव च ॥६४ समानयानकर्मा
च विपरीतस्तथैव च ॥ तदात्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥६५ स्वयंकृतश्च कार्या
र्थमकाले काल एव वा ॥ मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥६६ एकाकिनश्चात्य
यिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ॥ संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥६७ क्षीणस्य चैव क्र
मशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ॥ मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनं ॥६८ बलस्य स्वामि
नश्चैव स्थितिः कार्यस्यैव शत्रुभिः ॥ साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥७० यदाव ८२
सिद्धये । द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥६९ अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रु

गच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ॥ तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत् ॥७१ य
दा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशं ॥ अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा मन्येत विग्रहं ॥७२ य
दा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकं ॥ परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥७३ यदा तु
स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ॥ तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीं ॥७४ मन्येतारिं य
दा राजा सर्वथा बलवत्तरं ॥ तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥७५ यदा परबलानां
च गमनीयतमो भवेत् ॥ तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपं ॥७६ निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्या
द्योरिबलस्य च ॥ उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥७७ यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रय
कारितं ॥ सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशंकः समाचरेत् ॥७८ सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृ
थिवीपतिः ॥ यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥७९ आयतिं सर्वकार्याणां तदा

वं चविचारयेत्॥ अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः॥७८॥ आयत्यां गुणदोषज्ञ
स्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः॥ अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते॥७९॥ यथैनं नाभिसंदध्यु
र्मित्रोदासीनशत्रवः॥ तथा सर्वं संविदध्यादेष सामयिको नयः॥८०॥ यदा तु यानमातिष्ठेद
रिराष्ट्रं प्रति प्रभुः॥ तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः॥८१॥ मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्या
त्रां महीपतिः॥ फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासं प्रति यथाबलं॥८२॥ अन्येष्वपि तु कालेषु
यदा पश्येद्ध्रुवं जयं॥ तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः॥८३॥ कृत्वा विधानं मूले
तु यात्रिकं च यथाविधि॥ उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च॥८४॥ संशोध्य त्रिवि
धं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकं॥ सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः॥८५॥ शत्रुसेविनि मि ७३
त्रे च गूढे युक्ततरो भवेत्॥ गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः॥८६॥ दंडव्यूहेन तं मा

र्गं यायात्तु शकटेन वा॥ वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा॥८७॥ यतश्च भयमाशं
केत्ततो विस्तारयेद्बलं॥ पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयं॥८८॥ सेनापतिबलाध्य
क्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत्॥ यतश्च भयमाशंकेत्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशं॥८९॥ गुल्मांश्च स्थाप
येदाप्तान्कृतसंज्ञान्समंततः॥ स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः॥९०॥ संह
तान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून्॥ सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य यो
धयेत्॥९१॥ स्यंदनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा॥ वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मा
युधैः स्थले॥९२॥ कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पंचालान्शूरसेनजान्॥ दीर्घांल्लघूंश्चैव नरा
नग्रानीकेषु योधयेत्॥९३॥ प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक्परीक्षयेत्॥ चेष्टाश्चैव विजा
नीयादरीन्योधयतामपि॥९४॥ उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत्॥ दूषयेच्चास्य

सततं यवसान्नोदकेंधनं॥९७ भिंद्याच्चैव तडागानि प्राकार परिखास्तथा॥ समव
स्कंदयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा॥९८ उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतं॥
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः॥९९ साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्॥
विजेतुं प्रयतेतारीन्न युध्येत कदाचन॥२०० अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्य
मानयोः॥ पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत्॥१ त्रयाणामप्युपायानां पू
र्वोक्तानामसंभवे॥ तथा युध्येत संपन्नो विजयेत रिपून्यथा॥२ जित्वा संपूजयेद्दे
वान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान्॥ प्रदद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च॥३ सर्वेषां ८४
तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितं॥ स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियां॥४
प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान्यथोदितान्॥ रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः

२५

सह॥५ आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकं॥ अभीप्सितानामर्थानां कालयुक्तं प्रशस्य
ते॥६ सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे॥ तयोर्दैवमचिंत्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया॥७ दै
वमानुषसंपन्ना यात्रा सर्वार्थसाधिका॥ तस्यामतिशये दैववर्णितं पौरुषे समं॥८ सह
वापि व्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः॥ मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलं॥९ पा
र्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रंदं च मंडले॥ मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात्॥१० हि
रण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते॥ यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमं॥११ धर्म
ज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च॥ अनुरक्तं स्थिरारंभं लघुमित्रं प्रशस्यते॥१२ प्राज्ञं कुली
नं शूरं च दक्षं दातारमेव च॥ कृतज्ञं धृतिमंतं च कष्टमाहुररिं बुधाः॥१३ आर्यता पुरुषज्ञा
नं शौर्यं कारुण्यमेव च॥ स्थूललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः॥१४ क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं

पशुवृद्धिकरीमपि ॥ परित्यजेन्नृपोभूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥१२॥ आपदर्थेधनंरक्षे
द्दारान्रक्षेद्धनैरपि ॥ आत्मानंसततंरक्षेद्दारैरपिधनैरपि ॥१३॥ सहसर्वाःसमुत्पन्नाः
प्रसमीक्ष्यापदोभृशं ॥ संयुक्तांश्चवियुक्तांश्चसर्वोपायान्सृजेद्बुधः ॥१४॥ उपेतारमुपे
यंचसर्वोपायांश्चकृत्स्नशः ॥ एतत्त्रयंसमाश्रित्यप्रयतेतार्थसिद्धये ॥१५॥ एवंसर्वमि
दंराजासहसंमंत्र्यमंत्रिभिः ॥ व्यायम्याप्लुत्यमध्याह्नेभोक्तुमंतःपुरंव्रजेत् ॥१६॥ तत्रा
त्मभूतैःकालज्ञैरहार्यैःपरिचारकैः ॥ सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मंत्रैर्विषापहैः ॥१७॥
विषघ्नैरगदैश्चास्यसर्वद्रव्याणियोजयेत् ॥ विषघ्नानिचरत्नानिनियतोधारयेत्सदा ॥१८॥
परीक्षिताःस्त्रियश्चैनंव्यजनोदकधूपनैः ॥ वेषाभरणसंशुद्धाःस्पृशेयुःसुसमाहिताः ॥१९॥
एवंप्रयत्नंकुर्वीतयानशय्यासनाशने ॥ स्नानेप्रसाधनेचैवसर्वालंकारिकेषुच ॥२०॥ ७५

भुक्तवान्विहरेच्चैवस्त्रीभिरंतःपुरेसह ॥ विहृत्यचयथाकालंपुनःकार्याणिचिंतयेत्
॥२१॥ अलंकृतश्चसंपश्येदायुधीयंपुनर्जनं ॥ वाहनानिचसर्वाणिशस्त्राण्याभरणानिच ॥२२॥
संध्यांचोपास्यशृणुयादंतर्वेश्मनिशस्त्रभृत् ॥ रहस्याख्यायिनांचैवप्रणिधीनांचचेष्टितं
॥२३॥ गत्वाकक्षांतरंत्वन्यत्समनुज्ञाप्यतंजनं ॥ प्रविशेद्भोजनार्थंचस्त्रीवृतोंतःपुरंपुनः
॥२४॥ तत्रभुक्त्वापुनःकिंचित्तूर्यघोषैःप्रहर्षितः ॥ संविशेत्तुयथाकालमुत्तिष्ठेच्चगत
क्लमः ॥२५॥ एतद्विधानमातिष्ठेदरोगःपृथिवीपतिः ॥ अस्वस्थःसर्वमेतत्तुभृत्येषुविनि
योजयेत् ॥२६॥२२६॥ ॥ इतिश्रीमानवेधर्मशास्त्रेभृगुप्रोक्तायांसंहितायांसप्तमोध्यायः ॥
॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥ॐनमःसिद्धो ॥ ॥व्यवहारान्दिदृक्षुस्तुब्राह्मणैःसहपार्थिवः ॥ मंत्र
ज्ञैर्मंत्रिभिश्चैवविनीतःप्रविशेत्सभां ॥१॥ तत्रासीनःस्थितोवापिपाणिमुद्यम्यदक्षिणं ॥

विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणां॥१॥ प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हे
तुभिः॥ अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक्॥३॥ तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपो
ऽस्वामिविक्रयः॥ संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च॥४॥ वेतनस्यैव चादानं संवि
दश्च व्यतिक्रमः॥ क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः॥५॥ सीमाविवादधर्म
श्च पारुष्ये दंडवाचिके॥ स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च॥६॥ स्त्रीपुंधर्मो विभा
गश्च द्यूतमाह्वय एव च॥ पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह॥७॥ एषु स्थाने
षु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणां॥ धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयं॥८॥ यदा
स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनं॥ तदा नियुंज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने॥९॥
अष्टादशपदास्तिस्रः प्राड्विवाकेति संज्ञिताः॥ आन्वीक्षिक्यां च कुशलं श्रुतिस्मृतिपरायणं॥ ५६

(२६हि

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः॥ सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित
एव वा॥११॥ यस्मिन्देशे निषीदंति विप्रा वेदविदस्त्रयः॥ राज्ञश्च प्रकृतो विद्वान्ब्रह्मण
स्तां सभां विदुः॥१२॥ धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते॥ शल्यं चास्य न कृंतंति वि
वा४ द्धास्तत्र सभासदः॥१३॥ सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समंजसं॥ अब्रुवन्विब्रुवन्वा
पि नरो भवति किल्बिषी॥१४॥ यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च॥ हन्यते प्रेक्षमा
णानां हतास्तत्र सभासदः॥१५॥ धर्म एव हतो हंति धर्मो रक्षति रक्षितः॥ तस्माद्धर्मो न हं
तव्यो मा नो धर्मो हतो वधीत्॥१६॥ वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलं॥ वृषलं तं
विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत्॥१७॥ एक एव सुहृद्धर्मो निधनेप्यनुयाति यः॥ शरी
रेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति॥१८॥ पादो धर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति॥

पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति॥१९॥ राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यंते च स
भासदः॥ एनो गच्छति कर्तारं निंदार्हो यत्र निंद्यते॥२०॥ जातिमात्रोपि पजीवी वा कामं स्या
द्ब्राह्मणब्रुवः॥ धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन॥२१॥ यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो
धर्मविवेचनं॥ तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पंके गौरिव पश्यतः॥२२॥ यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं ना
स्तिकाक्रांतमद्विजं॥ विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितं॥२३॥ धर्मासनमधि
ष्ठाय संवीतांगः समाहितः॥ प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमाचरेत्॥२४॥ अर्था
नर्थावुभौ बुध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ॥ वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणां॥ ७०
२५॥ बाह्यैर्विभावयेल्लिंगैर्भावमंतर्गतं नृणां॥ स्वरवर्णेंगिताकारैश्चक्षुषा चे
ष्टितेन च॥२६॥ आकारैरिंगितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च॥ नेत्रवक्त्रविकारैश्च

गृह्यतेंतर्गतं मनः॥२७॥ बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत्॥ यावत्स स्यात्स
मावृत्तो यावच्चातीतशैशवः॥२८॥ वशापुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च॥ पति
व्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च॥२९॥ जीवंतीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबांधवाः॥
तांछिष्याच्चौरदंडेन धार्मिकः पृथिवीपतिः॥३०॥ प्रणष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधाप
येत्॥ अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्॥३१॥ ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनु
योज्यो यथाविधि॥ संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्द्रव्यमर्हति॥३२॥ अवेदयंस्तु नष्टस्य
देशं कालं च तत्त्वतः॥ वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दंडमर्हति॥३३॥ आददीताथ षड्भागं प्रण
ष्टाधिगतान्नृपः॥ दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्॥३४॥ प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठे
द्युक्तैरधिष्ठितं॥ यांस्तत्र चौरान्गृह्णीयात्तान्राजेभेन घातयेत्॥३५॥ ममायमिति यो

ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः॥ तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा॥३५ अनृतं तु
वदन् दंड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमं॥ तस्यैव वा निधानस्य संख्याल्पीयसीं कलां॥३६ वि
द्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिं॥ अशेषतोप्याददीत सर्वस्याधिपति
र्हि सः॥३७ ब्राह्मणो हि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत्॥ तेन दत्तं तु भुंजीत स्ते
नः स्यादनिवेदयन्॥३८ यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ॥ तस्मात्
द्विजेभ्यो दत्वार्धमर्धं कोशे निवेशयेत्॥३९ निधीनां हि पुराणानां धनानामेव चाक्षि
तौ॥ तस्मात् द्विजेभ्यो दत्वार्धमर्धं कोशे निवेशयेत्॥४० निधीनां हि पुराणानां क्ष
त्ताणामेव च क्षितौ॥ अर्धभाक् रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः॥४१ दातव्यं स
र्ववर्णेभ्यो राज्ञा चोरैर्हृतं धनं॥ राजा तदुपभुंजानश्चोरस्याप्नोति किल्बिषं॥४२॥ ७७

जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित्॥ समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपा
दयेत्॥४३ स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे संतोपि मानवाः॥ प्रिया भवंति लोकस्य स्वे स्वे क
र्मण्यवस्थिताः॥४४ नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः॥ न च प्रापितमन्येन ग्र
सेतार्थं कथंचन॥४५ यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदं॥ नयेत्तथानुमानेन
धर्मस्य नृपतिः पदं॥४६ सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः॥ देशं कालं च रूपं
च व्यवहारविधौ स्थितः॥४७ सद्भिराचरितं यत्स्याद्धार्मिकैश्च द्विजोत्तमैः॥ तद्देशकुल
जातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत्॥४८ अधमर्णार्थसिध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः॥ दापये
द्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितं॥४९ यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः॥ तै
स्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकं॥५० धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन वा॥ प्रयुक्तं

साधयेदर्थं पंचमेन बलेन च ॥५१॥ यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ॥ न स रा
ज्ञाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनं ॥५२॥ अर्थेऽपव्ययमाने तु करणेन विभावितो दा
पयेद्धनिकस्यार्थं दंडलेशं च शक्तितः ॥५३॥ अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि
अभियोक्ता दिशेद्देश्यं कारणं वान्यदुद्दिशेत् ॥५४॥ अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्याप
ह्नुते च यः ॥ यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥५५॥ अपदिश्यापदेश्यं च पु
श्रानु ४ नर्यस्त्ववधावति ॥ सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनंदति ॥५६॥ असंभाष्ये साक्षि
भिश्च देशे संभाषते मिथः ॥ निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निःपतेत् ॥५७॥ ब्रूहीत्युक्त ७८
श्च न ब्रूयादुक्तं न च विभावयेत् ॥ न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात्स हीयते ॥५८॥ ज्ञातारः
संतीत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ॥ धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥५९॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बध्यो दंड्यश्च धर्मतः ॥ न चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयाद्धर्मं प्रति पराजितः ॥
६०॥ यो यावन्निह्नुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ॥ तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगु
णं दमं ॥६१॥ पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा ॥ त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्रा
ह्मणसंनिधौ ॥६२॥ यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ॥ तादृशान्संप्रवक्ष्या
मि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥६३॥ गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ॥ अर्थ्यु र्थ्य
क्ताः साक्ष्यमर्हंति न ये केचिदनापदि ॥६४॥ आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु सा
क्षिणः ॥ सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥६५॥ नार्थसंबंधिनो नाप्ता न स
हाया न वैरिणः ॥ न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ॥६६॥ न साक्षी नृपतिः
कार्यो न कारुककुशीलवौ ॥ न श्रोत्रियो न लिंगस्थो न संगेभ्यो विनिर्गतः ॥६७॥ ना

ध्यधीनोनवक्तव्योनदस्युर्नविकर्मकृत्॥नवृद्धोनशिशुर्नैकोनांत्योनविकलें
द्रियः॥६८ नार्त्तोनमत्तोनोन्मत्तोनक्षुत्तृष्णोपपीडितः॥नश्रमार्त्तोनकामार्त्तोनक्रु
द्धोनापितस्करः॥६९ स्त्रीणांसाक्ष्यंस्त्रियःकुर्युर्द्विजानांसदृशाद्विजाः॥शूद्राश्च
संतःशूद्राणांमंत्यानामंत्ययोनयः॥७० अनुभावीतुयःकश्चित्कुर्यात्साक्ष्यंवि
वादिनां॥अंतर्वेश्मन्यरण्येवाशरीरस्यैवचात्यये॥७१ स्त्रियाप्यसंभवेकार्यंबा
लेनस्थविरेणवा॥शिष्येणबंधुनावापिदासेनभृतकेनवा॥७२ बालवृद्धातुरा
णांचसाक्ष्येषुवदतांमृषा॥जानीयादस्थिरांवाचमुत्सिक्तमनसांतथा॥७३ बा
लवृद्धातुराणांचसाक्ष्येषुवदतांमृषा॥जानीयादस्थिरांवाचमुत्सिक्तमनसांत
था॥७३ साहसेषुतुसर्वेषुस्तेयसंग्रहणेषुच॥वाग्दंडयोश्चपारुष्येनपरीक्षेत

२०

साक्षिणः॥७४ बहुत्वंपरिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधेनराधिपः॥समेषुतुगुणोत्कृष्टा
न्गुणिद्वैधेगुणोत्तमान्॥७५ समक्षदर्शनात्साक्ष्यंश्रवणाच्चैवसिध्यति॥तत्रसत्यं
ब्रुवन्साक्षीधर्मार्थाभ्यांनहीयते॥७६ साक्षीदृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि॥अ
वाङ्नरकमभ्येतिप्रेत्यस्वर्गाच्चहीयते॥७७ यत्रानिबद्धोवीक्षेतशृणुयाद्वापिकिं
चन॥पृष्टस्तत्रापितद्ब्रूयाद्यथादृष्टंयथाश्रुतं॥७८ एकोलुब्धस्तुसाक्षीस्याद्बह्व्यः
शुच्योपिनस्त्रियः॥स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तुदोषैश्चान्येपियेवृताः॥७९ स्वभावेनैवय
द्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यंव्यावहारिकं॥अतोयदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थंतदपार्थकं॥८० सभांतः
साक्षिणःप्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ॥प्राड्विवाकोनुयुंजीतविधिनानेनसांत्व
यन्॥८१ यद्द्वयोरनयोर्वेत्थकार्येस्मिंश्चेष्टितंमिथः॥तद्ब्रूतसर्वंसत्येनयुष्माकंह्य

त्रसाक्षिता॥८०॥ सत्यंसाक्ष्येब्रुवन्साक्षीलोकानाप्नोतिपुष्कलान्॥इहचानुत्तमां
कीर्तिंवागेषाब्रह्मपूजिता॥८१॥ साक्ष्येऽनृतंवदन्पाशैर्बध्यतेवारुणैर्भृशं॥विव
शःशतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यंवदेदृतं॥८२॥ सत्येनपूयतेसाक्षीधर्मःसत्येनव
र्द्धते॥तस्मात्सत्यंहिवक्तव्यंसर्ववर्णेषुसाक्षिभिः॥८३॥ आत्मैवह्यात्मनःसा
क्षीगतिरात्मातथात्मनः॥मावमंस्थाःस्वमात्मानंनृणांसाक्षिणमुत्तमं॥८४॥ मन्यं
तेवैपापकृतोनकश्चित्पश्यतीतिनः॥तांस्तुदेवाःप्रपश्यंतिस्वस्यैवांतरपूरुषः॥
८५॥ द्यौर्भूमिरापोहृदयंचंद्रार्काग्नियमानिलाः॥रात्रिःसंध्येचधर्मश्चवृत्तज्ञाः २१
सर्वदेहिनां॥८६॥ देवब्राह्मणसान्निध्येसाक्ष्यंपृच्छेदृतंद्विजान्॥उदङ्मुखान्

प्राङ्मुखान्वापूर्वाह्णेवैशुचिःशुचीन्॥८७॥ ब्रूहीतिब्राह्मणंपृच्छेत्सत्यंब्रूहीतिपा
र्थिवं॥गोबीजकांचनैर्वैश्यंशूद्रंसर्वैस्तुपातकैः॥८८॥ ब्रह्मघ्नोयेस्मृतालोका
येचस्त्रीबालघातिनः॥मित्रद्रुहःकृतघ्नस्यतेतेस्युर्ब्रुवतोमृषा॥८९॥ जन्मप्रभृ
तियत्किंचित्पुण्यंभद्रत्वयाकृतं॥तत्तेसर्वंशुनोगच्छेद्यदिब्रूयास्त्वमन्यथा॥९०॥
एकोऽहमस्मीत्यात्मानंयत्त्वंकल्याणमन्यसे॥नित्यंस्थितस्तेहृद्येषपुण्यपापे
क्षितामुनिः॥९१॥ यमोवैवस्वतोदेवोयस्तवैषहृदिस्थितः॥तेनचेदविवादस्तेमा
गंगांमाकुरून्गमः॥९२॥ नग्नो ~~वैवस्वतोदेवोयस्तवैषहृदिस्थितः~~ मुंडःकपा
लेनभिक्षार्थीक्षुत्पिपासितः॥अंधःशत्रुकुलंगच्छेद्यःसाक्ष्यमनृतंवदेत्॥९३॥ अधः
शिरास्तमस्यंधेकिल्बिषीनरकंव्रजेत्॥यःप्रश्नेवितथंब्रूयात्पृष्टःसन्धर्मनिश्च

ये॥ ९४॥ अंधो मत्स्यानिवाश्नाति कंटकैः स नरः सह॥ यो भाषते ऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं स
भां गतः॥ ९५॥ यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशंकते॥ तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लो
के ऽन्यं पुरुषं विदुः॥ ९६॥ यावतो बांधवान् यस्मिन् हंति साक्ष्ये ऽनृतं वदन्॥ तावतः सं
ख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः॥ ९७॥ पंच पश्वनृते हंति दश हंति गवानृते॥ श
तमश्वानृते हंति सहस्रं पुरुषानृते॥ ९८॥ हंति जातानजातांश्च हिरण्यार्थे
ऽनृतं वदन्॥ सर्वं भूम्यनृते हंति मास्म भूम्यनृतं वदीः॥ ९९॥ अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्री
णां भोगे च मैथुने॥ अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च॥ गोवधज तवस्त्रेषु धा
न्ये ब्रह्मणि च विवदः॥ एतान् दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे॥ १॥ यथाश्रुतं यथादृ
ष्टं सर्वमेवांजसा वद॥ गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्॥ ४ प्रेष्या २२

न्वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्॥ ये व्यतीताः स्वकर्मभ्यः परपिंडोपजीविनः॥
द्विजत्वमभिकांक्षंति तांश्च शूद्रवदाचरेत्॥ ६ तद्वदन् धर्मतो ऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा न
रः॥ न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्दैवीं वाचं वदंति ताम्॥ ७ शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्तोक्तौ भवे
द्वधः॥ तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते॥ ८ वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरं
५८ स्ते सरस्वतीम्॥ अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम्॥ ९ कूष्मांडैर्वापि जु
हुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि॥ उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा॥ १० त्रि
पक्षादब्रुवन् साक्ष्यमृणादिषु नरो ऽगदः॥ तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबंधं च सर्व
तः॥ ११ यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः॥ रोगो ऽग्निर्ज्ञातिमरणमृ
णं दाप्यो दमं च सः॥ १२ असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः॥ अविंदंस्तत्त्वतः

सत्यं शपथेनापि लंभयेत्॥३ महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः॥ वशिष्ठश्चा
पि शपथं शेपे पैजवने नृपे॥४ न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेप्यर्थे नरो बुधः॥ वृथा
हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति॥५ कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेंधने॥
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकं॥६ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाह
नायुधैः॥ गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः॥७ अग्निं वाहारयेदेनम
प्सु चैनं निमज्जयेत्॥ पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक्॥८ यमिद्धो न
दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयंति च॥ न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः॥९
वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा॥ नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः ९३
स्पशः॥१० यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कूटसाक्ष्यं कृतं भवेत्॥ तत्तत्कार्यं निवर्तेत

कृतमप्यकृतं भवेत्॥११ लोभान्मोहाद्भयान्मैत्र्यात्कामात्क्रोधात्तथैव च॥ अज्ञाना
द्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते॥१२ एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्॥
तस्य दंडविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः॥१३ लोभात्सहस्रं दंड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु
साहसं॥ भयाद्द्वौ मध्यमौ दंडौ मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणं॥१४ कामाद्दशगुणं पू
र्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परं॥ अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु॥१५ एता
नाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दंडान्मनीषिभिः॥ धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनिय
माय च॥१६ कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः॥ प्रवासयेद्दंडयि
त्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत्॥१७ दश स्थानानि दंडस्य मनुः स्वायंभुवोब्रवीत्॥ त्रि
षु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्॥१८ उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च

पंचमं॥ चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च॥२५ अनुबंधं परिज्ञाय देशकालौ च तत्व
तः॥ सारापराधौ चालोक्य दंडं दंड्येषु पातयेत्॥२६ अधर्मदंडनं लोके यशोघ्नं कीर्त्ति
नाशनं॥ अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥२७ अदंड्यान् दंडयन् राजा दंड्यां
श्चैवाप्यदंडयन्॥ अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति॥२८ वाग्दंडं प्रथमं कुर्या
द्धिग्दंडं तदनंतरं॥ तृतीयं धनदंडं च वधदंडमतः परं॥२९ वधेनापि यदा त्वेतान्नि
ग्रहीतुं न शक्नुयात्॥ तदेषु सर्वमप्येतत् प्रयुंजीत चतुष्टयं॥३० लोकसंव्यवहा
रार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि॥ ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥३१ जालां
तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः॥ प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते॥३२ २४
त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः॥ ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो

वि १

गौरसर्षपः॥३३ सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलं॥ पंचकृष्णलको माष
स्ते सुवर्णस्तु षोडश॥३४ पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश॥ द्वे कृष्णले समधृ
ते विज्ञेयो रौप्यमाषकः॥३५ ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः॥ कार्षापणस्तु वि
ज्ञेयः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः॥३६ धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः॥ चतुःसौवर्णि
को निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः॥३७ पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः॥ मध्यमः पंच वि
ज्ञेयः सहस्रं चैव तूत्तमः॥३८ ऋणे देये प्रतिज्ञाते पंचकं शतमर्हति॥ अपह्नुते तद्द्विगु
णं तन्मनोरनुशासनं॥३९ वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धनीं॥ अशीतिभागं गृ
ह्णीया[illegible]न्मासाद्वार्द्धुषिकः शते॥४० द्विकं शतं वा गृह्णीत सतां धर्म
मनुस्मरन्॥ द्विकं शते हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी॥४१ द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पंच

कं च शतं समं॥ मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः॥४६ न त्वेवाधौ सोपकारे
कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात्॥ न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः॥४७ न भो
क्तव्यो बलादाधिर्भुंजानो वृद्धिमुत्सृजेत्॥ मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्य
था भवेत्॥४८ आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः॥ अवहार्यौ भवेतां
तौ दीर्घकालमवस्थितौ॥४९ संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यंति कदाचन॥ धेनु
रुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते॥५० यत्किंचिद्दशवर्षाणि संनिधौ प्रेक्षते
धनी॥ भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति॥५१ अजडश्चेदपोगंडो वि
षये चास्य भुज्यते॥ भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति॥५२ आधिः सी
मा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः॥ राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति॥५३ ९५

यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुंक्ते विचक्षणः॥ तेनार्द्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य नि
ष्कृतिः॥५४ कुसीदवृद्धिर्द्विगुण्यं नात्येति सकृदाहृता॥ धान्ये सदे लवे वाह्ये नाति
क्रामति पंचतां॥५५ कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यति॥ कुसीदपथमा
हुस्तं पंच कं शतमर्हति॥५६ नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां विनिर्हरेत्॥ चक्रवृद्धिः
कालवृद्धिः कायिका कारिता च या॥५७ ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियां॥
स दत्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्॥५८ अथ शक्तिविहीनः स्यात् ऋणी काल
विपर्ययात्॥ शक्तिं समीक्ष्य ऋणं दाप्यः काले देशे यथोदयं॥५९ अदर्शयित्वा तत्रैव हि
रण्यं परिवर्त्तयेत्॥ यावती संभवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति॥६० चक्रवृद्धिं स
मारूढो देशकालार्थदर्शिभिः॥ स्थापयंति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति॥६१

समुद्रयानकुशलादेशकालार्थदर्शिनः॥ स्थापयंति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्र
ति॥६१॥ यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः॥ अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छेत्स्व
धनादृणं॥६२॥ प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्॥ दंडशुल्कावशेषं च न
पुत्रो दातुमर्हति॥६३॥ दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः॥ दानप्रतिभु
वि प्रेते दायादानपि दापयेत्॥६४॥ अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणं॥ पश्चा
त्प्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत्॥६५॥ अदातरि परीप्सेत्केन कर्मणा॥६
निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलंधनः॥ स्वधनादेव तद्दद्यान्निरादिष्ट इति
स्थितिः॥६६॥ मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा॥ असंबद्धकृतश्चैव व्यवहा २६
रो न सिध्यति॥६७॥ सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिश्रेष्ठा॥ यत्र चाप्युपधिं पश्येत्

ष्ठिता॥ बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात्॥६८॥ योगाधमनविक्रीतं योगदानप्र
तिग्रहं॥ यत्र चाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत्॥६९॥ कुटुंबार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समा
चरेत्॥ स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत्॥७१॥ बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि ले
खितं॥ सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत्॥७२॥ त्रयः परार्थे क्लिश्यंति साक्षिणः
प्रतिभूः कुलं॥ चत्वारस्तूपचीयंते विप्र आढ्यो वणिङ्नृपः॥७३॥ अनादेयं नाददीत परिक्षी
णोऽपि पार्थिवः॥ न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत्॥७४॥ अनादेयस्य चादानादा
देयस्य च वर्जनात्॥ दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति॥७५॥ स्वादानाद्वर्णसंस ६३
गात्तु दुर्बलानां च रक्षणात्॥ बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते॥७६॥ तस्माद्यम इव स्वा
॥ गृहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुंबे च कृतो व्ययः॥ दातव्यं बांधवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः॥७७॥

मीः स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये।। वर्त्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेंद्रियः।।७३ यस्त्वधर्मेण
कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः।। अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वंति शत्रवः।।७४ काम
क्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति।। प्रजास्तमनुवर्त्तंते समुद्रमिव सिंधवः
।।७५।। यः साधयंतं छंदेन वेदयेद्धनिकं नृपे।। स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्ध
नं।।७६ कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः।। समोवकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु त
च्छनैः।।७७ अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणां।। साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्या
णि समतां नयेत्।।७८ कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि।। महापक्षे धनिन्यार्ये नि
क्षेपं निक्षिपेद्बुधः।।७९ यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः।। स तथैव ग्रहीतव्यो २३
यथा दायस्तथा ग्रहः।।८० यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति।। स याच्यः प्राड्वि

वाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ।।८१ स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतं।। न तत्र विद्य
ते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते।।८२ तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि।। उभौ निगृह्य
दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा।।८३ सोऽप्यनावेद्य तेनैव विधिना वाद्योरूपसमन्वितः।। अप
दिशेच्च स्वसंन्यस्य हिरण्यं तेषु तत्तथा।।८४ निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनंतरे।। नश्यतो
विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ।।८५ स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनंतरे।। न स
राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुः स्वबंधुभिः।।८६ अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकं।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत्।।८७ निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसा
धने।। समुद्रे नाप्नुयात्किंचिद्यदि तस्मान्न संहरेत्।।८८ चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना द
ग्धमेव वा।। न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन।।८९ निक्षेपस्यापहर्त्तारमनिक्षे

ग्राहमेव वा॥ सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव दैविकैः॥ ९४ यो निक्षेपं नार्पयति य
श्चानिक्षिप्य याचते॥ तावुभौ चोरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमं॥ ९५ निक्षेपस्यापह
र्त्तारं तत्समं दापयेद्दमं॥ तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः॥ ९६ उपधाभिश्च
यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः॥ ससहायः स हंतव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः॥ ९७ निक्षेपो
यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ॥ तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दंडमर्हति॥ ९८
मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा॥ मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्र
हः॥ ९९ निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च॥ राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्व
न्न्यासधारिणं॥ २०० विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः॥ न तं नयेत साक्ष्यं ८६
तु स्तेनमस्तेनमानिनं॥ १ अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमं॥ निरन्वयोऽनप

सरः प्राप्तः स्याच्चोरकिल्बिषं॥ अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रय एव वा॥ अकृतः स
तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः॥ ३ अनेन विधिना शास्यः कुर्वन्नस्वामिविक्रयं॥ अज्ञा
नाज्ज्ञानपूर्वं तु चोरवद्वधमर्हति॥ ४ संभोगो यत्र दृश्येत न दृश्येतागमः क्वचित्॥ आ
गमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः॥ ५ विक्रयाद्यो धनं किंचिद्गृह्णीयात्कुलसन्नि
धौ॥ क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनं॥ ६ अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधि
तः॥ अदंड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनं॥ ७ नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्ह
ति॥ न सावद्यं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितं॥ ८ अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदी
यते॥ उभे ते त्वेकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः॥ ९ नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या
स्पृष्टमैथुना॥ पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दंडमर्हति॥ १० ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्व

कर्मपरिहापयेत्॥ तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सह कर्तृभिः॥११॥ दक्षिणासु च दत्तासु स्व
कर्मपरिहापयेत्॥ कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्॥१२॥ यस्मिन् कर्मणि या
स्तु स्युरुक्ताः प्रत्यंगदक्षिणाः॥ स एव ता आददीत भजेरन् सर्व एव वा॥१३॥ रथं हरेत
चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनं॥ होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये॥१४॥ सर्वेषामर्द्धि
ना नो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनः परे॥ तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः॥१५॥ संभूय स्वानि
कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः॥ अनेन क्रमयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना॥१६॥ धर्मार्थं येन दत्तं
स्यात्कस्मैचिद्याचते धनं॥ पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत्॥१७॥ यदि संसाधयेत्त
द्दर्पाल्लोभेन वा पुनः॥ राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः॥१८॥ दत्तस्यैषोदिता ध ८९
र्म्या यथावदनपक्रिया॥ अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियां॥१९॥ भृतो नार्त्तो न कुर्या

द्यो दर्पात्कर्म यथोदितं॥ स दंड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनं॥२०॥ आर्त्तस्तु कुर्यात्स्व
स्थः सन् यथाभाषितमादितः॥ स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनं॥२१॥ यथोक्तमार्त्तः स्व
स्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत्॥ न तस्य वेतनं देयमल्पकस्यापि कर्मणः॥२२॥ एष धर्मोऽखिलेनो
क्तो वेतनादानकर्मणः॥ अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनां॥२३॥ यो ग्रामदेशसंघा
नां कृत्वा सत्येन संविदं॥ विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्॥२४॥ निगृह्य दापये
च्चैनं समयव्यभिचारिणं॥ चतुः सुवर्णान् षण्निष्कान् शतमानं च राजतं॥२५॥ एवं दंडविधिं
कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः॥ ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणां॥२६॥ क्रीत्वा विक्री
य वा किंचिद्यस्येहानुशयो भवेत्॥ सोंऽतर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा॥२७॥ परेण तु
दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्॥ आददानो ददच्चैव राज्ञा दंड्यः शतानि षट्॥२८॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति॥ तस्य कुर्यान्नृपो दंडं स्वयं षण्णवतीं पणान्॥२८ अक
चित्तिं न्येति तु यः कन्यां ब्रूयात् द्वेषेण मानवः॥ स शतं प्राप्नुयात् दंडं तस्या दोषमदर्शयन्॥२९ पाणिग्रह
णिका मंत्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः॥ नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्त[illegible]र्मक्रिया हि ताः॥३० पाणिग्र
हणिका मंत्रा नियतं दारलक्षणं॥ तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे॥३१
यस्मिन्यस्मिन् कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत्॥ तमनेन विधानेन धर्मे पथि निवेशये
त्॥३२ पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे॥ विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्वतः॥ हं ४
३३॥ दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे॥ योगक्षेमेन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्॥ १००
३४॥ गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वरां॥ गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृ
तिः॥३५ नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतं॥ हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु॥३६

विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति॥ यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति
३७॥ कर्णौ चर्म च वालांश्च बस्तिं स्नायुं च रोचनां॥ पशुषु स्वामिने दद्यान्मृतेष्वंकानि दर्शये
त्॥३८ अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति॥ यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं
भवेत्॥४० तासां चेदवरुद्धानां चरंतीनां मिथो वने॥ यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र कि
ल्बिषी॥४१ तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि॥ न तत्र प्रणयेद्दंडं नृपतिः पशुरक्षि
णां॥४२ वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत्॥ छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमु
खानुगं॥४३ पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामांतीयेऽथवा पुनः॥ सपालः शतदंडार्हो विपालान्
वारयेत्पशून्॥४४ क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति॥ सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिक
// धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समंततः॥ शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु॥ ४८ उं.४

स्येति धारणा॥४६॥ अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा॥ सपालान्वा विपालान्वा
न दंड्यान् मनुरब्रवीत्॥४७॥ क्षेत्रिकस्यात्यये दंडो भागाद्दशगुणो भवेत्॥ ततोऽर्द्धदंडो भृ
त्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य च॥४८॥ एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः॥ स्वामिनां
च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे॥४९॥ सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः॥ ज्ये
ष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु॥५०॥ सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशु
कान्॥ शाल्मलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्॥५१॥ गुल्मान्वेणूंश्च विविधान्श
मीवल्लीस्थलानि च॥ शरान्कुब्जकगुल्मांश्च यथा सीमा न नश्यति॥५२॥ तडागान्युदपा
नानि वाप्यः प्रस्रवणानि च॥ सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च॥५३॥ उपच्छ
न्नानि चान्यानि सीमालिंगानि कारयेत्॥ सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य लोके नित्यं विपर्ययं॥५४॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्म कपालिकाः॥ करीषमिष्टकांगारान्शर्करावा
लुकास्तथा॥५५॥ यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत्॥ तानि संधिषु सीमायामप्र
काशानि कारयेत्॥५६॥ एतैर्लिंगैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः॥ पूर्वभुक्त्या च सततमु
दकस्यागमेन च॥५७॥ यदि संशय एव स्याल्लिंगानामपि दर्शने॥ साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सी
मावादविनिश्चयः॥५८॥ ग्रामेयककुलानां तु समक्षं सीमसाक्षिणः॥ प्रष्टव्याः सीमलिंगा
नि तयोश्चैव विवादिनोः॥५९॥ ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीमनिश्चयं॥ निबध्नीयात्त
था सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः॥६०॥ शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः॥ सुकृतैः
शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समंजसं॥६१॥ यथोक्तेन नयंतस्ते पूयंते सत्यसाक्षिणः॥ विप
रीतं नयंतस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमं॥६२॥ साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमांतवासिनः॥

सीमाविनिश्चयं कुर्युः प्रयताराजसन्निधौ॥६२ सामंतानामभावेतु मौलानां सीमसा
क्षिणां॥इमानप्यनुयुंजीत पुरुषान्वनगोचरान्॥६४ व्याधान्शाकुनिकान्गोपान्कै
वर्तान्मूलखानकान्॥व्यालग्राहानुंछवृत्तीनन्यांश्चवनचारिणः॥६५ तेपृष्टास्तुयथा
ब्रूयुः सीमासंधिषुलक्षणं॥तत्तथास्थापयेद्राजाधर्मेणग्रामयोर्द्वयोः॥६६ क्षेत्रकूपत
डागानामारामस्यगृहस्यच॥सामंतप्रत्ययोज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः॥६७ सामंता
श्चेन्मृषाब्रूयुः सेतौविवदतांनृणां॥सर्वेपृथक्पृथग्दंड्याराज्ञामध्यमसाहसं॥६८ गृ
हंतडागमारामंक्षेत्रंवाभीषयाहरन्॥शतानिपंचदंड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतोदमः॥
६९॥ सीमायामविषह्यायांस्वयंराजैवधर्मवित्॥प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुप
कारादितिस्थितिः॥७० एषोऽखिलेनाभिहितोधर्मः सीमाविनिर्णये॥अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्या १०२

पी३

मिवाक्पारुष्यविनिर्णयं॥७१ शतंब्राह्मणमाक्रुश्यक्षत्रियोदंडमर्हति॥वैश्योप्यर्द्धशतंद्वेवा
शूद्रस्तुवधमर्हति॥७२ पंचाशद्ब्राह्मणोदंड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने॥वैश्येस्यादर्द्धपंचाश
च्छूद्रेद्वादशकोदमः॥७३ समवर्णेद्विजातीनांद्वादशैवव्यतिक्रमे॥वादेष्ववचनीयेषुत
देवद्विगुणंभवेत्॥७४ एकजातिर्द्विजातींस्तुवाचादारुणयाक्षिपन्॥जिह्वायाः प्राप्नु धे५
याच्छेदंजघन्यप्रभवोहिसः॥७५ नामजातिग्रहंत्वेषामभिद्रोहेणकुर्वतः॥निक्षेप्यो
ऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्येदशांगुलः॥७६ धर्मोपदेशंदर्पेणद्विजानामस्यकुर्वतः॥त
प्तमासेचयेत्तैलंवक्त्रेश्रोत्रेचपार्थिवः॥७७ श्रुतंदेशंचजातिंचकर्मशारीरमेवच॥वितथे
नब्रुवन्दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतंदमं॥७८ काणंवाप्यथवाखंजमन्यंवापितथाविधं॥त
थ्येनापिब्रुवन्दाप्योदंडंकार्षापणावरं॥७९ मातरंपितरंजायांभ्रातरंतनयंगुरुं॥

आक्षारयन्शतंदाप्यःपंथानंचाददद्गुरोः॥७०॥ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यांतुदंडःकार्योविजा
नता॥ब्राह्मणेसाहसःपूर्वःक्षत्रियेत्वेवमध्यमः॥७१॥विट्शूद्रयोरेवमेवस्वजातिंप्रतित
त्वतः॥छेदवर्जंप्रणयनंदंडस्येतिविनिश्चयः॥७२॥एषदंडविधिःप्रोक्तोवाक्पारुष्यस्य
तत्वतः॥अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिदंडपारुष्यनिर्णयं॥७३॥येनकेनचिदंगेनहिंस्याच्छ्रेयां
समंत्यजः॥छेत्तव्यंतत्तदेवास्यतन्मनोरनुशासनं॥७४॥पाणिमुद्यम्यदंडंवापाणिछेद
नमर्हति॥पादेनप्रहरन्कोपात्पादछेदनमर्हति॥७५॥सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्या
पकृष्टजः॥कट्यांकृतांकोनिर्वास्यःस्फिजंवास्यविकर्त्तयेत्॥७६॥अवनिष्ठीवतोदर्पा
त्द्वावोष्ठौछेदयेन्नृपः॥अवमूत्रयतोमेढ्रमवशर्द्धयतोगुदं॥७७॥केशेषुगृह्णतो १०२
हस्तौछेदयेदविचारयन्॥पादयोर्दाढिकायांचग्रीवायांवृषणेषुच॥७८॥त्वग्भेदकः

शतंदंड्योलोहितस्यचदर्शकः॥मांसभेत्तातुषण्णिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः॥
७९॥वनस्पतीनांसर्वेषामुपभोगोयथायथा॥तथातथादमःकार्योहिंसायामिति
धारणा॥८०॥मनुष्याणांपशूनांचदुःखायप्रहृतेसति॥यथायथामहद्दुःखंदंडंकु
र्यात्तथातथा॥८१॥अंगावपीडनायांचव्रणशोणितयोस्तथा॥समुत्थानव्ययंदाप्यः
सर्वदंडमथापिवा॥८२॥द्रव्याणिहिंस्याद्योयस्यज्ञानतोऽज्ञानतोऽपिवा॥सतस्योत्पा
दयेत्तुष्टिंराज्ञेदद्याच्चतत्समं॥८३॥चर्मचार्मिकभांडेषुकाष्ठलोष्ठमयेषुच॥मू
ल्यात्पंचगुणोदंडःपुष्पमूलफलेषुच॥८४॥यानस्यचैवयातुश्चयानस्वामिनएव
च॥दशातिवर्त्तनान्याहुःशेषेदंडोविधीयते॥८५॥छिन्ननास्येभग्नयुगेतिर्यक्प्रति
मुखागते॥अक्षभंगेचयानस्यचक्रभंगेतथैवच॥८६॥छेदनेचैवयंत्राणांयोक्त्र

श्वयोस्तथैव च॥ आक्रंदे चाप्यपैहीति न दंडं मनुरब्रवीत्॥९२॥ यत्रापवर्तते युग्यं वैगु
ण्यात्प्राजकस्य तु॥ तत्र स्वामी भवेद्दंड्यो हिंसायां द्विशतं दमं॥९३॥ प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः
प्राजको दंडमर्हति॥ युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दंड्याः शतं शतं॥९४॥ स चेत्तु पथि संरु
द्धः पशुभिर्वा रथेन वा॥ प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दंडोऽविचारितः॥९५॥ मनुष्यमारणे
क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत्॥ प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु॥९६॥ क्षुद्रका
णां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः॥ पंचाशत्तु भवेद्दंडः शुभेषु मृगपक्षिषु॥९७॥ गर्द
भाजाविकानां च दंडः स्यात्पंचमाषिकः॥ माषिकस्तु भवेद्दंडः श्वशूकरनिपातने॥९८॥
भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः॥ प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणु १०४
दलेन वा॥९९॥ पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमांगे कथंचन॥ अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः

स्याच्चौरकिल्बिषं॥१॥ एषोऽखिलेनाभिहितो दंडपारुष्यनिर्णयः॥ स्तेनस्यातः प्रवक्ष्या
मि विविधं दंडनिर्णयं॥२॥ परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः॥ स्तेनानां निग्रहाद
स्य यशो राष्ट्रं च वर्द्धते॥३॥ अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः॥ सत्रं हि वर्द्धते
तस्य सदैवाभयदक्षिणं॥४॥ सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः॥ अधर्मादपि
षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः॥५॥ यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति॥ तस्य षड्भागभा
ग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात्॥६॥ रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन्॥ यजे
ताहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः॥७॥ योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः॥
प्रतिभागं च दंडं च स सद्यो नरकं व्रजेत्॥८॥ अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणं॥
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकं॥९॥ अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुंप

कं॥ अरक्षितारम् अत्तारं नृपं विद्याद् अधोगतिं॥१४ अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णी
यात् प्रयत्नतः॥ निरोधेन निबंधेन विविधेन वधेन वा॥१५ निग्रहेण च पापानां साधू
नां संग्रहेण च॥ द्विजातय इवेज्याभिः पूयंते सततं नृपाः॥१६ क्षंतव्यं प्रभुणा नित्यं क्षि
पतां कार्यिणां नृणां॥ बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितम् आत्मनः॥१७ यः क्षिप्तो मर्ष
यत्यार्तैस्तेन स्वर्गे महीयते॥ यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति॥१८ राजा स्ते
नेन गंतव्यो मुक्तकेशेन धावता॥ आचक्षाणेन तत्स्तेयम् एवंकर्मास्मि शाधि मां॥१९
स्कंधेनादाय मुशलं लगुडं वापि खादिरं॥ शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णाम् आयसं दंडम् एव वा॥२० १०५
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते॥ अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषं
॥२१ अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी॥ गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बि

षं॥२२ राजभिर्धृतदंडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः॥ निर्मलाः स्वर्गम् आयांति संतः सुकृतिनो य
था॥२३ यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिंद्याच्च यः प्रपां॥ स दंडं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समा
हरेत्॥२४ धान्यं दशभ्यः कुंभेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः॥ शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च
९४ तद्धनं॥२५ तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः॥ सुवर्णरजतादीनाम् उत्तमानां च वाससां
॥२६ पंचाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनम् इष्यते॥ शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दंडं प्रकल्पयेत्॥
२७॥ पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः॥ मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधम् अर्हति॥
२८ महापशूनां हरणे शस्त्राणाम् औषधस्य च॥ कालम् आसाद्य कार्यं च राजा दंडं प्रकल्पयेत्॥
२९॥ गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने॥ पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः॥
३०॥ सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च॥ दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च॥३१

वेणुवैदलभांडानां लवणानां तथैव च ॥ मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥२७॥ म
त्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ॥ मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवं
॥२८॥ अन्येषां चैवमादीनामाद्यानामोदनस्य च ॥ पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्यात्
द्विगुणो दमः ॥२९॥ पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ॥ अन्येष्वपरिपूतेषु
दंडः स्यात्पंचकृष्णलः ॥३०॥ परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥ निरन्वये
शतं दंडः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥३१॥ स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतं ॥ निर
न्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वाऽपव्ययते च यत् ॥३२॥ यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेन
येन्नरः ॥ तमाद्यं दंडयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥३३॥ येन येन यथांगेन स्ते १०६
नो नृषु विचेष्टते ॥ तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥३४॥ पिताचार्यः सु

हृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ॥ नादंड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥३५॥ का
र्षापणं भवेद्दंड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ॥ तत्र राजा भवेद्दंड्यः सहस्रमिति धारणा
॥३६॥ अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषं ॥ षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्ष
त्रियस्य च ॥३७॥ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ॥ द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दो
षगुणविद्धि सः ॥३८॥ वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ॥ तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थ
मस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥३९॥ योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनं ॥ याजनाध्या
पनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥४०॥ द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ॥
आददानः परक्षेत्रान्न दंडं दातुमर्हति ॥४१॥ असंहितानां संधाता संहितानां च मोक्ष
कः ॥ दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चोरकिल्बिषं ॥४२॥ अनेन विधिना राजा कुर्वाणः

स्तेन निग्रहं॥ यशोऽस्मिन् प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखं॥४३ ऐंद्रं स्थानमभि
प्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययं॥ नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरं॥४४ वाग्दुष्टा
त्तस्कराच्चैव दंडेनैव च हिंसतः॥ साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः॥४५ सा
हसे वर्त्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः॥ स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति
॥४६ न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात्॥ समुत्सृजेत्साहसिकान् सर्व
भूतभयावहान्॥४७ शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते॥ द्विजातीनां च व
र्णानां विप्लवे कालकारिते॥४८ आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे॥ स्त्रीवि
प्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति॥४९ गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रु
तं॥ आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्॥५०॥ नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति

कश्चन॥ प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति॥५१ परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान्
न्नॄन्महीपतिः॥ उद्वेजनकरैर्दंडैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत्॥५२ तत्समुत्थो हि लोक स्मो॰ २
स्य जायते वर्णसंकरः॥ येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते॥५३ परस्य पत्न्या
पुरुषः संभाषं योजयन् रहः॥ पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसं॥५४॥
यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात्॥ न दंडं प्राप्नुयात्किंचिन्न हि तस्य व्यतिक्र
मः॥५५ परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा॥ नदीनां वापि संभेदे स संग्रहणमाप्नुया
त्॥५६ उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससां॥ सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृ
तं॥५७ स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया॥ परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतं
॥५८॥ अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणांतं दंडमर्हति॥ चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः स्मृताः॥५९॥

भिक्षुकाबंदिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा॥ संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रति
वारिताः॥६४ न संभाषं परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत्॥ निषिद्धो भाषमाणस्तु सुव
र्णं दंडमर्हति॥६६ नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु॥ सज्जयंति हि ते ना
रीर्निगूढाश्चारयंति च॥६७ किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषं ताभिराचरन्॥ प्रेष्या
सु चैव भक्तासु रहः प्रव्रजितासु च॥६८ योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधम
र्हति॥ सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः॥६९ कन्यां भजंतीमुत्कृष्टं न किं
चिदपि दापयेत्॥ जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे॥७० उत्तमां सेवमानस्तु १५८
जघन्यो वधमर्हति॥ शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि॥७१ अभिषह्य तु
यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः॥ छेत्तव्ये अंगुली तस्य दंडं चार्हति षट्शतं॥७२ स

कामां दूषयांस्तुल्यो नांगुलीछेदमाप्नुयात्॥ द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसंगविनिवृत्त
ये॥७३ कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्यात् द्विशतो दमः॥ शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चै
वाप्नुयाद्दश॥७४ या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौंड्यमर्हति॥ अंगुल्योरेव च छे
दं खरेणोद्वहनं तथा॥७५ भर्तारं लंघयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता॥ तां श्वभिः खादये
द्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते॥७६ पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे॥ अभ्यादध्यु
श्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत्॥७७ संवत्सरे निशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः॥ व्रा
त्यया सह संवासे चांडाल्या तावदेव तु॥७८ शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्विजातं वर्णमा
वसन्॥ अगुप्तमंगसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते॥७९ वैश्यः सर्वस्वदंडः स्यात्संवत्स
रनिरोधतः॥ सहस्रं क्षत्रियो दंड्यो मौंड्यं मूत्रेण चार्हति॥८० ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां

त्र गच्छेत्तां विप्रः पार्थिवः॥ वैश्यं पंचशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणं॥७६ उभाव
पि तावेव ब्राह्मण्यां गुप्तया सह॥ विप्लुतौ शूद्रवद्दंड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना॥
७७॥ सहस्रं ब्राह्मणो दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन्॥ शतानि पंच दंड्यः स्यादिच्छं
त्या सह संगतः॥७८ मौंड्यं प्राणांतिको दंडो ब्राह्मणस्य विधीयते॥ इतरेषां तु वर्णा
नां दंडः प्राणांतिको भवेत्॥७९ न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितं॥ राष्ट्रा
देनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतं॥८० न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि॥
तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिंतयेत्॥८१ वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा
क्षत्रियो व्रजेत्॥ यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दंडमर्हतः॥८२ क्षत्रियां चैव वैश्यां
वा गुप्तां तु ब्राह्मणो व्रजन्॥ न मूत्रमुंडः कर्तव्यो दाप्यस्तूत्तमसाहसं॥८३ सहस्रं

ब्राह्मणो दंडदाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्॥ शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः
८४॥ क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पंचशतो दमः॥ मूत्रेण मौंड्यमिच्छेत्तु क्षत्रिये दंडमे
व वा॥८५ अगुप्ते वैश्यराजन्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन्॥ शतानि पंच दंड्यः स्यात्सह
स्रं त्वंत्यजस्त्रियं॥८६ यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक्॥ न साहसिकदंड
घ्नौ स राजा शक्रलोकभाक्॥८७ एतेषां निग्रहो राज्ञः पंचानां विषये स्वके॥ साम्राज्य
कृत्सजातीयेषु लोके चैव यशस्करः॥८८ ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्यजे
द्यदि॥ शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दंडः शतं शतं॥८९ न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्या
गमर्हति॥ त्यजन्नपतितानेतान्राज्ञा दंड्यः शतानि षट्॥९० आश्रमेषु द्विजातीनां
कार्ये विवदतां मिथः॥ न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः॥९१ यथार्हमे

तानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ सांत्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं परिपालयेत् ॥ ९१
प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ॥ अर्हावभोजयन्विप्रो दंडमर्हति
माषकं ॥ ९२ श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ॥ तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिर
ण्यं चैव माषकं ॥ ९३ अंधो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ॥ श्रोत्रियेषूपकु
र्वंश्च न दाप्याः केनचित्करं ॥ ९४ श्रोत्रियं बालवृद्धौ च व्याधितार्त्तावकिंचनं ॥ महाकु
लीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ९५ शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥ ९६ तंतुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधि ११०
कं ॥ अतोऽन्यथा वर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमं ॥ ९७ शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्य
विचक्षणाः ॥ कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ ९८ राज्ञः प्रख्यातभांडानि प्र

तिषिद्धानि यानि च ॥ तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥ ९९ शुल्कस्थानं परिहरन्नका
ले क्रयविक्रयी ॥ मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययं ॥ १ आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृ
द्धिक्षयावुभौ ॥ विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥ २ पंचरात्रे पंचरात्रे पक्षे प
क्षेऽथवा गते ॥ कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥ ३ तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च
स्यात्सुलक्षितं ॥ षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४ पणं यानं तरे दाप्यं पौरु
षोऽर्धपणं तरे ॥ पादं पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ५ भांडपूर्णानि यानानि ता
र्यं दाप्यानि सारतः ॥ रिक्तभांडानि यत्किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ ६ दीर्घाध्वनि यथादेशं
यथाकालं तरो भवेत् ॥ नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणं ॥ ७ गर्भिणी तु द्विमा
सादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ॥ ब्राह्मणा लिंगिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥ ८ यन्नावि

किंचिद्दासानां विशीर्येतापराधतः ॥ तद्दासैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंऽशतः ॥४०८॥ एष
नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निश्चयः ॥ दासापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥
९॥ वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुशीदं कृषिमेव च ॥ पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्म
नां ॥१०॥ क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ ॥ बिभृयादानृशंस्येन स्वानि क
र्माणि कारयेत् ॥११॥ दास्यं तु कारयेल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान् ॥ अनि
च्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥१२॥ शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमे
व वा ॥ दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा ॥१३॥ न स्वामिना निसृष्टोऽ १११
पि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ॥ निसर्गजं तद्धि तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥१४॥ ध्वजा
हृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ ॥ पैत्रिको दंडदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥१५॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ॥ यत्ते समधिगच्छंति यस्य ते तस्य तद्धनं ॥१६॥
विश्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्द्रव्योपादानमाचरेत् ॥ न हि तस्यास्ति किंचित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि
सः ॥१७॥ वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥ तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभ
येतामिदं जगत् ॥१८॥ अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मांतान्वाहनानि च ॥ आयव्ययौ च नियता
वाकरान्कोशमेव च ॥१९॥ एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान्समापयन् ॥ व्यपोह्य
किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिं ॥४२०॥ ॥ इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्ता
यां संहितायामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ पुरुषस्य स्त्रिया
श्चैव धर्मे वर्त्मनि तिष्ठतोः ॥ संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥१॥ अ
स्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशं ॥ विषयेषु च सज्जमानाः संस्थाप्या आ

त्मनोवशे॥२॥पितारक्षतिकौमारेभर्तारक्षतियौवने॥रक्षंतिस्थाविरेपुत्रानस्त्री
स्वातंत्र्यमर्हति॥३॥कालेदातापितावाच्योवाच्यश्चानुपयन्पतिः॥मृतेभर्तरि
पुत्रस्तुवाच्योमातुररक्षिता॥४॥सूक्ष्मेभ्योपिप्रसंगेभ्यःस्त्रियोरक्ष्याविशेष
तः॥द्वयोर्हिकुलयोःशोकमावहेयुररक्षिताः॥५॥इमंहिसर्ववर्णानांपश्यंतोधर्ममु
त्तमं॥यतंतेरक्षितुंभार्यांभर्तारोदुर्बलाअपि॥६॥स्वांप्रसूतिंचरित्रंचकुलमा
त्मानमेवच॥स्वंचधर्मंप्रयत्नेनजायांरक्षन्हिरक्षति॥७॥पतिर्भार्यांसंप्रविश्य
गर्भोभूत्वेहजायते॥जायायास्तद्धिजायात्वंयदस्यांजायतेपुनः॥८॥यादृशं
भजतेहिस्त्रीसुतंसूतेतथाविधं॥तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थंस्त्रियंरक्षेत्प्रयत्नतः॥ ११२
९॥नकश्चिद्योषितःशक्तःप्रसह्यपरिरक्षितुं॥एतैरुपायैर्योगैस्तुशक्यास्ताःप

२२

रिरक्षितुं॥१०॥अर्थस्यसंग्रहेचैनांव्ययेचैवनियोजयेत्॥शौचेधर्मेन्नपक्त्यांचपारीण
ह्यस्यवीक्षणे॥११॥अरक्षितागृहेरुद्धाःपुरुषैराप्तकारिभिः॥आत्मानमात्मनाया
स्तुरक्षेयुस्ताःसुरक्षिताः॥१२॥पानंदुर्जनसंसर्गःपत्याचविरहोटनं॥स्वप्नोन्यगेह
वासश्चनारीसंदूषणानिषट्॥१३॥नैतारूपंपरीक्षंतेनासांवयसिसंस्थितिः॥सुरूपं
वाविरूपंवापुमानित्येवभुंजते॥१४॥पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्चनैस्नेह्याच्चस्वभाव
तः॥रक्षितायत्नतोपीहभर्तृष्वेताविकुर्वते॥१५॥एवंस्वभावंज्ञात्वासांप्रजापतिनिस
र्गजं॥परमंयत्नमातिष्ठेत्पुरुषोरक्षणंप्रति॥१६॥शय्यासनमलंकारंकामंक्रोध
मनार्यतां॥द्रोहभावंकुचर्यांचस्त्रीभ्योमनुरकल्पयत्॥१७॥नास्तिस्त्रीणांक्रिया
मंत्रैरितिधर्मेव्यवस्थितिः॥निरिंद्रियाह्यमंत्राश्चस्त्रियोनृतमितिस्थितिः॥१८

तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ॥ स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत
निष्कृतीः ॥१९॥ यन्मे माता प्रलुलुभे विचरंत्यपतिव्रता ॥ तन्मे रेतः पिता वृंक्ता
मित्यस्यैतन्निदर्शनं ॥२०॥ यत्किंचिद्ध्यायत्यनिष्टं पाणिग्राहस्य चेतसा ॥ तस्यै
ष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥२१॥ यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथावि
धि ॥ तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥२२॥ अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ता
धमयोनिजा ॥ शारंगी मंदपालेन जगामाभ्यर्हणीयतां ॥२३॥ एताश्चान्याश्च लोके
स्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ॥ उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥२४॥ एषो
दिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ॥ प्रेत्येह च सुखोदर्कान्प्रजाधर्मान्नि ११२
बोधत ॥२५॥ प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ॥ स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु

न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥२६॥ उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनं ॥ प्रत्यर्थं लोक
यात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबंधनं ॥२७॥ अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ॥
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह ॥२८॥ पतिं या नाभिचरति मनोवाग्दे
हसंयता ॥ सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥२९॥ व्यभिचारात्तु भर्तुः
स्त्री लोके प्राप्नोति निंद्यतां ॥ शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥३०॥
पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ॥ विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबो
धत ॥३१॥ भर्तुः पुत्रं विजानंति श्रुतिद्वैधं तु कर्तरि ॥ आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षे
त्रिणं विदुः ॥३२॥ क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ॥ क्षेत्रबीजसमा
योगात्संभवः सर्वदेहिनां ॥३३॥ विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ॥३

भयं तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥३४॥ बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्य
ते ॥ सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥३५॥ यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोप
पादिते ॥ तादृग्रोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व्यंजितं गुणैः ॥३६॥ इयं भूमिर्हि भूतानां
शाश्वती योनिरुच्यते ॥ न च योनिगुणान्कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥३७॥ भूमा
वप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीबलैः ॥ नानारूपाणि जायंते बीजानीह स्वभावतः
॥ व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ॥ यथा बीजं प्ररोहंति लशुनानी
क्षवस्तथा ॥३९॥ अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ॥ उप्यते यद्धि यद्बीजं तत्त
देव प्ररोहति ॥४०॥ तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥ आयुष्कामेन वप्तव्यं
न जातु परयोषिति ॥४१॥ अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयंति पुराविदः ॥ यथा बी

११५

जं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥ नश्यतीषुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ॥ तथा नश्य
ति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥४३॥ पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ॥ स्थाणुच्छे
दस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगं ॥४४॥ एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ॥
विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृतांगना ॥४५॥ न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या
विमुच्यते ॥ एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितं ॥४६॥ सकृदंशो निपतति स
कृत्कन्या प्रदीयते ॥ सकृदाह ददामीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥४७॥ यथा गोश्वो
ष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ॥ नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्यांगनास्वपि ॥
४८॥ येऽक्षेत्रिणो बीजवंतः परक्षेत्रप्रवापिणः ॥ ते वै जातस्य सस्यस्य न लभंते फ
लं क्वचित् ॥ यद्यन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतं ॥४९॥ गोमिनामेव ते वत्सा मो

मोघं स्कंदितमार्षभं॥ तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः॥५०॥ कुर्वंति क्षेत्रिणाम
र्थं बीजी न लभते फलं॥ फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा॥५१ प्रत्यक्षं क्षेत्रि
णामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी॥ क्रियाभ्युपगमात्त्वेव बीजार्थं यत्प्रदीयते॥ तस्य
स्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च॥ ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोह
ति॥५३ तत्क्षेत्रिकस्यैव न वप्ता लभते फलं॥ एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजावि
कस्य च॥५४ विहंगमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति॥ एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयो
न्योः प्रकीर्तितं॥५५ अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य या भार्या ११५
गुरुपत्न्यनुजस्य सा॥५६ यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता॥ ज्येष्ठो
यवीयसो भार्यां यवीयान्वाग्रजस्त्रियं॥५७ पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनाप

दि॥ देवराद्वा सपिंडाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया॥५८ प्रजेप्सिताधिगंतव्या संतानस्य
परिक्षये॥ विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि॥५९ एकमुत्पादयेत्पुत्रं न
द्वितीयं कथंचन॥ द्वितीयमेके प्रजनं मन्यंते स्त्रीषु तद्विदः॥६० अनिर्वृत्तं नियोगा
र्थं पश्यंतो धर्मतस्तयोः॥ विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि॥६१ गुरुवच्च
स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परं॥ नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कामतः॥६२ ता
वुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ॥ नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्वि
जातिभिः॥६३ अन्यस्मिन्हि नियुंजाना धर्मं हन्युः सनातनं॥ नोद्वाहिकेषु मंत्रेषु नियो ५२
गः कीर्त्यते क्वचित्॥६४ न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः॥ अयं द्विजैर्हि विद्व
द्भिः पशुधर्मो विगर्हितः॥६५ मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति॥ स महीमखि

स्तां भुंजन्राजर्षिप्रवरः पुरा॥६६॥ वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः॥ ततः प्रभृति
यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियं॥६७॥ नियोजयत्यपत्यार्थे तं विगर्हंति साधवः॥ यस्या
म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः॥६८॥ तामनेन विधानेन निजो विंदेत देवरः॥
यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां॥६९॥ मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृ
तावृतौ॥ न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः॥७०॥ दत्वा पुनः प्रयच्छन्हि प्राप्नो
ति पुरुषानृतं॥ विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हितां॥७१॥ व्याधितां वा प्रदुष्टां
वा छद्मना चोपपादितां॥ यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति॥७२॥ तस्य तद्वि ११६
तथं कार्यं कन्यादातुर्दुरात्मनः॥ विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः॥७३॥ अ
वृत्तिकर्शिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि॥७४॥ विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियम

मास्थिता॥ प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः॥७५॥ प्रोषितो धर्मकामार्थं प्र
तीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः॥ विद्यार्थं षड् यशोर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान्॥७६॥ संवत्सर
मुदीक्षेत द्विषंतीं योषितं पतिः॥ ऊर्ध्वं संवत्सरात्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत्॥७७॥
अतिक्रामेत्प्रमत्तं वा मत्तं रोगार्तमेव वा॥ सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषण
परिच्छदा॥७८॥ उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणं॥ न त्यागोऽस्ति द्विषाणा
यान्न च दायापवर्तनं॥७९॥ मद्यपासाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत्॥ व्याधिता वा
धिवेत्तव्या हिंस्रार्थघ्नी च सर्वदा॥८०॥ वंध्याष्टमे धिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा॥ एका
दशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी॥८१॥ या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शील
तः॥ सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्॥८२॥ अधिविन्ना तु या नारी नि

गच्छेद्रूषिता गृहात्॥ सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ॥८२॥ प्रतिषि
द्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि॥ प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दंड्या कृष्णलानि षट्
॥८३॥ यदि स्वाश्चापराश्चैव विंदेरन्योषितो द्विजाः॥ तासां वर्णक्रमेण स्यात् ज्येष्ठ्यं
पूजा च वेश्म च॥८४॥ भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकं॥ स्वा चैव कुर्यात्सर्वे
षां नास्वजातिः कथंचन॥८५॥ यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया॥
यथा ब्राह्मणचंडालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः॥८६॥ उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशा
य च॥ अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि॥८७॥ प्रयच्छेन्मतिमान्कन्यामृ
तुकालत्रयान्विता॥ ऋतुमत्यां हि तिष्ठंत्यां मेनो दातारमृच्छति॥८८॥ काममामरणा
त्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि॥ न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्॥८९॥ त्रीणि

वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती॥ ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विंदेत सदृशं पतिं॥
९०॥ अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयं॥ नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साधिग
च्छति॥९१॥ अलंकारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा॥ मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेया स्याद्य
दि तं हरेत्॥९२॥ पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन्॥ स च स्वाम्यादतिक्रामेदृ
तूनां प्रतिरोधनात्॥९३॥ त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीं॥ त्र्यष्टवर्षोष्ट
वर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः॥९४॥ देवदत्तां पतिर्भार्यां विंदते नेच्छयात्मनः॥ तां साध्वीं
बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन्॥९५॥ प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मान
वाः॥ तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः॥९६॥ कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रि
येत यदि शुल्कदः॥ देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते॥९७॥ आददीत न शूद्रोऽ

पित्रे शुल्कं दुहितरं ददत्॥ शुल्कं हि गृह्णन् कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयं॥ ९८ एतत्तु न प
रे चक्रुर्नापरे जातु साधवः॥ यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते॥ ९९ नानुशुश्रु
म जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु॥ शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयं॥ १०० अन्यो
न्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणांतिकः॥ एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः॥ १०१
तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ॥ यथा नातिचरेतां तौ वियुक्तावि
तरेतरं॥ १०२ एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः॥ आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं
निबोधत॥ १०३ ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समं॥ भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशा
स्ते हि जीवतोः॥ १०४ ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः॥ शेषास्तमुपजीवेयु ११८
र्यथैव पितरं तथा॥ १०५ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः॥ पितृणामनृणश्चै

व स तस्मात्सर्वमर्हति॥ १०६ यस्मिन्नृणं संनयति येन चानंत्यमश्नुते॥ स एव धर्मजः पु
त्रः कामजानितरान्विदुः॥ १०७ पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः॥ पुत्रव
च्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः॥ १०८ ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः॥
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः॥ १०९ यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव
स पितेव सः॥ अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स संपूज्यस्तु बंधुवत्॥ ११० एवं सह वसेयुर्वा पृ
थग्वा धर्मकाम्यया॥ पृथग्विवर्द्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया॥ १११ ज्येष्ठस्य विंश
~~उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरं॥ ततोर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः~~॥ ११२ ज्येष्ठस्य
विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरं॥ ततोर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः॥ ११२ ज्येष्ठश्चै
व कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितं॥ येन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनं॥ ११३

सर्वेषांधनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः।यच्चसातिशयंकिंचिद्दशतः॥प्राप्नुयाद्वरं
१४॥उद्धारोनदशस्वस्तिसंपन्नानांस्वकर्मसु।यत्किंचिदेवदेयंतुज्यायसेमानवर्द्धनं॥१५
एवंसमुद्धृतोद्धारेसमानंशान्प्रकल्पयेत्।उद्धारेनुद्धृतेत्वेषामियंस्यादंशक
ल्पना॥१६॥एकाधिकंहरेज्ज्येष्ठःपुत्रोध्यर्द्धंततोनुजः।अंशमंशंयवीयांसइति
धर्मोव्यवस्थितः॥१७॥स्वेभ्योंशेभ्यस्तुकन्याभ्यःप्रदद्युर्भ्रातरःपृथक्॥स्वात्स्वादं
शाच्चतुर्भागंपतिताःस्युरदित्सवः॥१८॥अजाविकंसैकशफंनजातुविषमंभजे
त्।अजाविकंतुविषमंज्येष्ठस्यैवविधीयते॥१९॥यवीयान्ज्येष्ठभार्यायांपुत्र
मुत्पादयेद्यदि॥समस्तत्रविभागःस्यादितिधर्मोव्यवस्थितः॥२०॥उपसर्जनंप्र ११९
धानस्यधर्मतोनोपपद्यते॥पितापधानंप्रजनेतस्माद्धर्मेणतंभजेत्॥२१॥पुत्रः

कनिष्ठोज्येष्ठायांकनिष्ठायांचपूर्वजः॥कथंतत्रविभागःस्यादितिचेत्संशयोभ
वेत्॥२२॥एकंवृषभमुद्धारंसंहरेतसपूर्वजः॥ततोऽपरेज्येष्ठवृषास्तदूनानांस्वमातृ ११२
तः॥२३॥ज्येष्ठस्तुजातोज्येष्ठायांहरेद्वृषभषोडशाः॥ततःस्वमातृतःशेषाभजेरन्निति
धारणा॥२४॥सदृशस्त्रीषुजातानांपुत्राणामविशेषतः॥नमातृतोज्यैष्ठ्यमस्तिजन्म
तोज्यैष्ठ्यमुच्यते॥२५॥जन्मज्येष्ठेनचाह्वानंसुब्रह्मण्यास्वपिस्मृतं॥यमयोश्चैवगर्भे
षुजन्मतोज्येष्ठतास्मृता॥२६॥अपुत्रोनेनविधिनासुतांकुर्वीतपुत्रिकां॥यदपत्यंभ
वेदस्यांतन्ममस्यात्स्वधाकरं॥२७॥अनेनतुविधानेनपुराचक्रेचपुत्रिकाः॥विवृद्ध्यर्थंस्व
वंशस्यस्वयंदक्षःप्रजापतिः॥२८॥ददौसदशधर्मायकश्यपायत्रयोदश॥सोमायराज्ञे
सत्कृत्यप्रीतात्मासप्तविंशतिं॥२९॥यथैवात्मातथापुत्रःपुत्रेणदुहितासमा॥तस्या

मात्मनि तिष्ठंत्यां कथमन्यो धनं हरेत्॥३०॥ मातुस्तु यौतकं यस्यात्कुमारीभाग एव
सः॥ दौहित्र एव तु हरेदपुत्रस्याखिलं धनं॥३१॥ दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितु
र्हरेत्॥ स एव दद्यात् द्वौ पिंडौ पित्रे मातामहाय च॥३२॥ पौत्रदौहित्रयोर्लोके वि
शेषो नास्ति धर्मतः॥ तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः॥३३॥ पुत्रिकायां कृता
यां तु यदि पुत्रोऽनुजायते॥ समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः॥३४॥ अ
पुत्रायां तु मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन॥ धनं तत्पुत्रिकाभर्त्ता हरेतैवाविचारयन्॥
३५॥ अकृता वा कृता वापि यं विंदेत्सदृशात्सुतं॥ पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनं॥ ११०
३६॥ पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानंत्यमश्नुते॥ पौत्रास्येव तु पुत्रेण बध्नस्याप्नो
ति विष्टपं॥३७॥ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्व

यमेव स्वयंभुवा॥३८॥ पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते॥ दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रै
नं संतारयति पौत्रवत्॥३९॥ मातुः प्रथमतः पिंडं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः॥ द्वितीयं तु पि
तुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः॥४०॥ उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्रिमः॥
स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः॥४१॥ गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिमः
क्वचित्॥ गोत्ररिक्थानुगः पिंडो व्यपैति ददतः स्वधा॥४२॥ अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रि
ण्याप्तश्च देवरात्॥ ताबुभौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ॥४३॥ नियुक्तायामपि पु
मान्नार्यां जातो विधानतः॥ निर्वार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः॥४४॥ हरेदत्र नियु
क्तायां पुत्रो जातो यथौरसः॥ क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्मतः प्रसवश्च सः॥४५॥ धनं यो बिभृ
याद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च॥ सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनं॥४६॥ या नियु

ण३

कान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात्॥ तं कामजमरिक्थीयं मिथ्योत्पन्नं प्रचक्षते॥
४७॥ एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु॥ बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्री
षु निबोधत॥४८ ब्राह्मण्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः॥ तासां पुत्रेषु जाते
षु विभागेऽयं विधिः स्मृतः॥४९ कीनाशो गोवृषो यानमलंकारश्च वेश्म च॥ विप्रस्यौ
द्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः॥५० त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः॥ वै
श्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत्॥५१ सर्वं वा रिक्थजातं तु दशधा परिक
ल्प्य तु॥ धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित्॥५२ चतुरोंऽशान्हरेद्विप्रस्त्री
नंशान्क्षत्रियासुतः॥ विश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत्॥५३ यद्यपि स्या
त्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रो न रिक्थभाक्॥ यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्॥५५

पि वा भवेत्॥ नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः॥५४ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो पं.१

१२२

समवर्णासु वा जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनां॥ उद्धारं ज्यायसे दत्वा भजेरन्नितरे समं॥
५६॥ शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते॥ तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भ
वेत्॥५७ पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः॥ तेषां षड्बंधुदायादाः ष
ड्दायादबांधवाः॥५८ औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च॥ गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च
दायादा बांधवाश्च षट्॥५९ कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा॥ स्वयंदत्तश्च शौ
द्रश्च षड्दायादबांधवाः॥६० यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः संतरन्जलं॥ तादृशं फलमाप्नो
ति कुपुत्रैः संतरंस्तमः॥६१ यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ॥ यस्य यत्पै
तृकं रिक्थं तत्स गृह्णीत नेतरः॥६२ एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः॥ शेषाणा
मानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनं॥६३ षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात्॥

पुत्रश्च

औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पंचममेव वा॥६४ औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य
भागिनौ॥ दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः॥६५ स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु पु
त्रमुत्पादयेत्तु हि तौ यं॥ तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पिकं॥६६ यस्तल्पजः प्र
मीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा॥ स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः॥६७
माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि॥ सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दात्रिमः सुतः
६८ सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणं॥ पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रि
मः॥६९ उत्पद्यते गृहे यस्य न विज्ञायेत कस्य सः॥ स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य
तल्पजः॥७० मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा॥ यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः
स उच्यते॥७१ पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः॥ तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः १२२

कन्यासमुद्भवं॥७२ या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती॥ वोढुः स गर्भो भ
वति सहोढ इति कथ्यते॥७३ क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमंतिकात्॥ स क्री
तकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा॥७४ या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छ
या॥ उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते॥७५ सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्या
गतापि वा॥ पौनर्भवेन भर्त्रा स्त्री पुनः संस्कारमर्हति॥७६ मातापितृविहीनो य
स्त्यक्तो वा स्यादकारणात्॥ आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः॥७७ यं ब्राह्म
णस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतं॥ स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः॥७८
दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत्॥ सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्य
वस्थितः॥७९ क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान्॥ पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रि

यान्लोपान्मनीषिणः॥ य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसंगादन्यबीजजाः॥ यस्य ते
बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु॥८१॥ भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवा
न्भवेत्॥ सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्॥८२॥ सर्वासामेकपत्नीनामे
का चेत्पुत्रिणी भवेत्॥ सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणीर्मनुरब्रवीत्॥८३॥ श्रेय
सः श्रेयसोऽलाभे पापीयान्रिक्थमर्हति॥ बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भा
गिनः॥८४॥ न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः॥ पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं
भ्रातर एव वा॥८५॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा॥ तत्सुतो गोत्रजो बंधुः १२२
शिष्याः सब्रह्मचारिणः॥ त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिंडः प्रवर्तते॥ चतुर्थः
संप्रदातैषां पंचमो नोपपद्यते॥८७॥ अनंतरः सपिंडाद्यस्तस्य तस्य धनं भ

वेत्॥ अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा॥८८॥ सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रि
क्थभागिनः॥ त्रैविद्याः शुचयो दांतास्तथा धर्मो न हीयते॥८९॥ अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं रा
ज्ञा नित्यमिति स्थितिः॥ इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः॥९०॥ संस्थितस्यानपत्यस्य
सगोत्रात्पुत्रमाहरेत्॥ तत्र यद्रिक्थजातं स्यात्तत्तस्मै प्रतिपादयेत्॥९१॥ द्वौ तु यौ
विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने॥ तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृह्णीत नेतरः॥ व५
९२॥ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः॥ भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च स
नाभयः॥९३॥ यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः॥ मातामह्या धनात्किंचित्प्र
देयं प्रीतिपूर्वकं॥९४॥ अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि॥ भ्रातृमातृपितृ
प्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतं॥९५॥ अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत्॥ पत्यौ जी

वति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत्॥१९५॥ ब्राह्मदैवार्षगांधर्वप्राजापत्येषु यद्धनं॥
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते॥१९६॥ यत्तु तस्यै धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादि
षु॥ अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते॥१९७॥ स्त्रियस्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा
दत्तं कथंचन॥ ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्॥१९८॥ न निर्हारं स्त्रियः कु
र्युः कुटुंबाद्बहुमध्यगात्॥ स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया॥२००॥ पत्यौ
जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत्॥ न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतं
ति ते॥१॥ अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यंधबधिरौ तथा॥ उन्मत्तजडमूकाश्च ये च के
चिन्निरिंद्रियाः॥२॥ सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा॥ ग्रासाच्छादनमत्यं
तं पतितो ह्यददद्भवेत्॥३॥ यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीवादीनां कथंचन॥ तेषा

१२४

मुत्पन्नतंतूनामपत्यं दायमर्हति॥४॥ यत्किंचित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति॥ भागो यवी
यसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः॥५॥ अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत्॥ समस्त
त्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा॥६॥ विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्॥ मैत्रमौ
द्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च॥७॥ भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा॥ स निःसार्यः
स्वकादंशात्किंचिद्दत्त्वोपजीवनं॥८॥ अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितं॥ स्वय
मीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति॥९॥ पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात्॥ न त
त्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितं॥१०॥ विभक्ताः सह जीवंतो विभजेरन्पुनर्यदि॥
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठ्यं तत्र न विद्यते॥११॥ येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदा
नतः॥ म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते॥१२॥ सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः

समं।।भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः।।१२ यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रा
तॄन्यवीयसः।।सो ज्येष्ठः स्यादभागः स्यान्नियंतव्यश्च राजभिः।।१३ सर्व एव विकर्मस्था
नार्हंति भ्रातरो धनं।।न चादत्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकं।।१४ भ्रातॄणामविभक्ता
नां यद्युत्थानं भवेत्सह।।न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन।।१५ ऊर्ध्वं विभागाज्जात
स्तु पित्र्यमेव हरेद्धनं।।संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह।।१६ अनपत्यस्य पुत्र
स्य माता दायमवाप्नुयात्।।मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनं।।१७ ऋणे धने च स
र्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि।।पश्चाद्दृश्येत यत्किंचित्तत्सर्वं समतां नयेत्।।१८ वस्त्रं
पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः।।योगक्षेमप्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते।।१९ १२५
अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः।।क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोध

ता।।२० द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रे निवारयेत्।।राज्यांतकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवी
क्षितां।।२१ प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ।।तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवा
न्भवेत्।।२२ अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते।।प्राणिभिः क्रियते यस्तु स वि
ज्ञेयः समाह्वयः।।२३ द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत्तथा।।तान्सर्वान्घातयेद्रा
जा शूद्रांश्च द्विजलिंगिनः।।२४ कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषंडस्थांश्च मानवान्।।
विकर्मस्थान्शौंडिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात्।।२५ एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्र
छन्नतस्कराः।।विकर्मक्रियया नित्यं बाधंते भद्रिकाः प्रजाः।।२६ द्यूतमेतत्पुरा क
ल्पे दृष्टं वैरकरं महत्।।तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान्।।२७ प्रच
न्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः।।तस्य दंडविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा।।२८

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दंडं दातुमशक्नुवन्॥ आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रोदद्याच्छ
नैः शनैः॥२९॥ स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्रानाथरोगिणां॥ शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्वि
दध्यान्नृपतिर्दमं॥३०॥ येनियुक्तास्तु कार्येषु हन्युःकार्याणि कार्यिणां॥ धनोष्मणा
पच्यमानांस्तान्निःस्वान्कारयेन्नृपः॥३१॥ कूटशासनकर्तॄंश्च प्रकृतीनां च दूषका
न्॥ स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा॥३२॥ तीरितं चानुशिष्टं च यत्र
क्वचन यद्भवेत्॥ कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्तयेत्॥३३॥ अमात्याः प्राड्विवा
कोवा यत्कुर्युःकार्यमन्यथा॥ तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रं च दंडयेत्॥३४॥ ब्र
ह्महा च सुरापश्च तस्करो गुरुतल्पगः॥ एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥ १२६
३५॥ चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वतां॥ शारीरं धनसंयुक्तं दंडं धर्म्यं प्रकल्पयेत्॥३६

ॐ ५

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः॥ स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिरः
राः पुमान्॥३७॥ असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याविवाहिनः॥ चरेयुः पृथिवीं
दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः॥३८॥ ज्ञातिसंबंधिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः॥ निर्द
या निर्नमस्कार्यास्तन्मनोरनुशासनं॥३९॥ प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णा यथो
दितं॥ नांक्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसं॥४०॥ आगःसु ब्राह्मणस्यैव
कार्यो मध्यमसाहसः॥ विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः॥४१॥ इतरे कृत
वंतस्तु पापान्येतान्यकामतः॥ सर्वस्वहारमर्हंति कामतस्तु प्रवासनं॥४२॥ नाददीत नृ
पः साधुर्महापातकिनो धनं॥ आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते॥४३॥ अप्सु प्र
वेश्य तं दंडं वरुणायोपपादयेत्॥ श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत्॥४४॥

ईशो दंडस्य वरुणो राज्ञां दंडधरो हि सः॥ ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपार
गः॥४५॥ यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमं॥ तत्र कालेन जायंते मानवा दीर्घ
जीविनः॥४६॥ निष्पद्यंते च सस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक्॥ बालाश्च न प्रमीयं
ते विकृतं न च जायते॥४७॥ ब्राह्मणान् बाधमानं तु कामादवरवर्णजं॥ हन्याच्चि
त्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः॥४८॥ यावानवध्यस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्ष
णे॥ अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः॥४९॥ उदितोयं विस्तरशो मिथो विवद
मानयोः॥ अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारविनिर्णयः॥५०॥ एवं धर्म्याणि कार्याणि कु
र्वन् सम्यग्महीपतिः॥ देशानलब्धांल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत्॥५१॥ सम्यङ्निवि १२७
ष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः॥ कंटकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमं॥५२॥ रक्षणादा

पा७२

र्यवृत्तानां कंटकानां च शोधनात्॥ नरेंद्रास्त्रिदिवं यांति प्रजापालनतत्पराः॥५३॥
अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः॥ तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परि
हीयते॥५४॥ निर्भयं हि भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितं॥ तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्य
मान इव द्रुमः॥५५॥ द्विविधान् तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारकान्॥ प्रकाशां
श्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः॥५६॥ प्रकाशवंचकास्तेषां नानापण्योपजीवि
नः॥ प्रसन्नवंचकास्त्वेते ये स्तेनाटव्यादयो जनाः॥५७॥ उत्कोचकाश्चौपधिका वंचकाः
कितवास्तथा॥ मंगलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह॥५८॥ असम्यक्कारिणश्चै
व महामात्राश्चिकित्सकाः॥ शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः॥५९॥ ए
वमाद्यान् विजानीयात्प्रकाशान् लोककंटकान्॥ निगूढचारिणश्चान्याननार्या

नार्यलिंगिनः॥६०॥ तान्विदित्वासुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः॥ चारैश्चानेक
संस्थानैःप्रोत्साद्य वशमानयेत्॥६१॥ तेषां दोषानभिख्याप्य स्वेस्वे कर्मणि तत्वतः
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः॥६२॥ नहि दंडादृते शक्यः कर्तुं पाप
विनिग्रहः। स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ॥६३॥ सभाप्रपापूपशा
लावेशमद्यान्नविक्रयाः॥ चतुष्पथा[illegible]वृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च॥६४॥
जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च॥ शून्यानि चाप्यगाराणि वना
न्युपवनानि च॥६५॥ एवंविधान्नृपो देशान्गुल्मैः स्थावरजंगमैः॥ तस्करप्र
तिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत्॥६६॥ तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवे
दिभिः॥ विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः॥६७॥ भक्ष्यभोज्यापदे

शैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः॥ शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमं॥६८॥ ये तत्र
नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये॥ तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबांधवा
न्॥६९॥ न होढेन विना चौरं घातयेद्धार्मिको नृपः॥ सहोढं सोपकरणं घातयेदवि
चारयन्॥७०॥ ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः॥ भांडावकाशदाश्चैव स
र्वांस्तानपि घातयेत्॥७१॥ राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामंतांश्चैव चोदितान्॥ अभ्या
घातेषु मध्यस्थाञ्छिष्याच्चौरानिव द्रुतं॥७२॥ यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजी
वनः॥ दंडेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतं॥७३॥ ग्रामघाते हिताभंगे पथि
मोषाभिदर्शने॥ शक्तितो नाभिधावंतो निर्वास्याः सपरिच्छदाः॥७४॥ राज्ञः कोशा
पहर्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्॥ घातयेद्विविधैर्दंडैररीणां चोपजापकान्॥७५॥

संधिं छित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वंति तस्कराः॥ तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे
शूले निवेशयेत्॥७६॥ अंगुलीग्रंथिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे॥ द्वितीये हस्तचर
णौ तृतीये वधमर्हति॥७७॥ अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान्॥ सं
न्निधातृंश्च मोषस्य हन्याच्चौरानिवेश्वरः॥७८॥ तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धव ९४
धेन वा॥ तद्वापि प्रतिसंस्कुर्याद्दाप्यश्चोत्तमसाहसं॥७९॥ कोष्ठागारायुधागार
देवतागारभेदकान्॥ हस्त्यश्वरथहर्तृंश्च हन्यादेवाविचारयन्॥८०॥ यस्तु पू
र्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत्॥ आगमं वाप्यपां भिंद्यात्स दाप्यः पूर्वसाह १२९
सं॥८१॥ समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि॥ स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमे
ध्यं चाशु शोधयेत्॥८२॥ आपद्गतोथ वा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा॥ परिभाष

णमर्हंति तच्च शोध्यमिति स्थितिः॥८३॥ चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचर
तां दमः॥ अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः॥८४॥ संक्रमध्वजयष्टीनां
प्रतिमानां च भेदकः॥ प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पंच दद्याच्छतानि च॥८५॥ अदूषि
तानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा॥ मणीनामपवेधे च दंडः प्रथमसाहसः॥
८६॥ समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा॥ स प्राप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो
मध्यममेव वा॥८७॥ बंधनानि च कष्टानि राजमार्गे निवेशयेत्॥ दुःखिता यत्र
दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः॥८८॥ प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकं॥ द्वा
राणां चैव भंक्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत्॥८९॥ अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो
दमः॥ मूलकर्मणि चानाप्तेः कृत्यासु विविधासु च॥९०॥ अबीजविक्रयी चैव बी

जोत्कृष्टास्तथैव च ॥ मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधं ॥९१ सर्वकंटकपापि
ष्टं हेमकारं तु पार्थिवः ॥ प्रवर्त्तमानमन्यायेछेदयेल्लवशस्तुरैः ॥९२ सीता
द्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ॥ कालमासाद्य कार्यं च राजा दंडं प्रक
ल्पयेत् ॥९३ स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदंडौ सुहृत्तथा ॥ सप्त प्रकृतयो
ह्येताः सप्तांगं राज्यमुच्यते ॥९४ सप्तानां तु प्रकृतीनां राज्यस्यासां यथा
क्रमं ॥ पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥९५ सप्तांगस्येह राज्यस्य
विष्टब्धस्य त्रिदंडवत् ॥ अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किंचिदतिरिच्यते ॥९६
तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदंगं विशिष्यते ॥ येन यत्साध्यते कर्म तत्तस्मिं छ्रेष्ठ
मुच्यते ॥९७ चारेणोत्साहयोगेन क्रियया चैव कर्मणां ॥ स्वशक्तिं परशक्तिं २३०

च नित्यं विद्यात्परात्मनोः ॥९८ पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ॥ आरभेत
ततः कार्यं संचिंत्य गुरुलाघवं ॥९९ आरभेतैव कार्याणि श्रांतः श्रांतः पुनः पुनः
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥३०० कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरः कलि
रेव च ॥ राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ कलिः प्रसुप्तो भवति स जा
ग्रद्द्वापरो युगं ॥ कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगं ॥ इंद्रस्यार्कस्य वा
तस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ चंद्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ वार्षिकां
श्चतुरो मासान्यथेंद्रोभिप्रवर्षति ॥ तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिंद्रव्रतं चरन् ॥
अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ॥ तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्क
व्रतं हि तत् ॥ प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ॥ तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमे

द्धि मारुतं॥६ यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति॥ तथा राज्ञा नियंतव्यं सर्वं
तद्धि यमव्रतं॥७ वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते॥ तथा पापान्निगृह्णीयात्
व्रतमेतद्धि वारुणं॥८ परिपूर्णं यथा चंद्रं दृष्ट्वा हृष्यंति मानवाः॥ तथा प्रकृत
यो यस्मिन्स चांद्रव्रतिको नृपः॥९ प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु
ना दुष्टसामंतहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतं॥१० यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारय
ते समं॥ तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतं॥११ एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो
नित्यमतंद्रितः॥ स्तेनान्राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे पर एव वा॥१२ परामप्या
पदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत्॥ ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनं॥१३ ३२१
यैः कृतः सर्वभक्ष्योग्निरपेयश्च महोदधिः॥ क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य

तान्॥१४ लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः॥ देवान्कुर्युरदेवां
श्च कः क्षिण्वंस्तान्समृध्नुयात्॥१५ यानुपाश्रित्य तिष्ठंति लोका देवाश्च सर्वदा
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्तान्जिजीविषुः॥१६ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्नि
र्दैवतं महत्॥ अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत्॥१७ श्मशानेष्वपि ते
जस्वी पावको नैव दुष्यति॥ हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्द्धते॥१८ एवं य
द्यप्यनिष्टेषु वर्तंते सर्वकर्मसु॥ सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं महत्॥१९
क्षत्रियस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वतः॥ ब्रह्मैव संनियंतृ स्यात्क्षत्रं हि ब्र
ह्मसंभवं॥२० अद्भ्योग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं॥ तेषां सर्वत्रगं तेजः
स्वासु योनिषु शाम्यति॥२१ नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्द्धते॥ ब्रह्म क्षत्रं च

संपृक्तमिहचामुत्रवर्द्धते॥२२ दत्वाधनंतुविप्रेभ्यः सर्वदंडसमुत्थितं॥ पुत्रे
राज्यंसमासृज्यकुर्वीतप्रायणंरणे॥२३ एवंचरन्सदायुक्तोराजधर्मेषुपा
र्थिवः॥ हितेषुचैवलोकस्यसर्वान्भृत्यान्नियोजयेत्॥२४ एषोऽखिलोधर्म
विधिरुक्तोराज्ञः सनातनः॥ इमंकर्मविधिंविद्यात्क्रमशोवैश्यशूद्रयोः॥२५ वैश्य
स्तुकृतसंस्कारः कृत्वादारपरिग्रहं॥ वार्तायांनित्ययुक्तः स्यात्पशूनांचैवरक्ष
णे॥२६ प्रजापतिर्हिवैश्यायसृष्ट्वापरिददेपशून्॥ ब्राह्मणायचराज्ञेचसर्वाः
परिददेप्रजाः॥२७ नचवैश्यस्यकामः स्यान्नरक्षेयंपशूनिति॥ वैश्येचेच्छति
नान्येनरक्षितव्याः कथंचन॥२८ मणिमुक्ताप्रवालानांलोहानांतांतवस्यच॥
गंधानांचरसानांचविद्यादर्घबलाबलं॥२९ बीजानामुप्तिविच्चस्यात्क्षेत्रदोष
गुणस्यच॥ मानयोगांश्चजानीयात्तुलायोगांश्चसर्वशः॥३० सारासारंचभां
डानांदेशानांचगुणागुणं॥ लाभालाभंचपण्यानांपशूनांचविवर्द्धनं॥३१ भृत्या
नांचभृतिंविद्याद्भाषाश्चविविधानृणां॥ द्रव्याणांस्थानयोगांश्चक्रयविक्रयमेव
च॥३२ धर्मेणचद्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमं॥ दद्याच्चसर्वभूतानामन्नमेवप्र
यत्नतः॥३३ विप्राणांवेदविदुषांगृहस्थानांयशस्विनां॥ शुश्रूषैवतुशूद्रस्यध
र्मोनैःश्रेयसः परः॥३४ शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः॥ ब्राह्मणाद्याश्रयो
नित्यमुत्कृष्टांजातिमश्नुते॥३५ एषोनापदिवर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः॥ आप
द्यपिचयस्तेषांक्रमशस्तन्निबोधत॥३६॥ ॥इतिश्रीमानवेधर्मशास्त्रेभृगुप्रो
क्तायांसंहितायांनवमोध्यायः समाप्तः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥ ॥ ॥श्रीः॥ ॥ ॥

नो

अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः॥१ प्रब्रूयादितरेभ्यस्तु स्वयं चैव
तथाचरेत्॥२ वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात्॥ संस्कारस्य वि
शेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः॥३ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजा
तयः॥ चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पंचमः॥४ सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्व
क्षतयोनिषु॥ आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते॥५ स्त्रीष्वनंतरजा
तासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान्॥ सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्॥६
अनंतरासु जातानां विधिरेष सनातनः॥ द्व्येकांतरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं वि
धिं॥७ ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठो नाम जायते॥ निषादः शूद्रकन्यायां यः पार १३२
शव उच्यते॥८ क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्॥ क्षत्रशूद्रवपुर्जंतुरु

ग्रो नाम प्रजायते॥९ विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः॥ वैश्यस्य वर्णे चै १३२
कस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः॥१० क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः॥
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्रांगनासुतौ॥११ शूद्रादायोगवः क्षत्ता चंडाल
श्चाधमो नृणां॥ वैश्यराजन्यविप्रासु जायंते वर्णसंकराः॥१२ एकांतरे त्वानुलोम्या
दंबष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ॥ क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि॥१३ पुत्रा ये
ऽनंतरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनां॥ ताननंतरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते॥१४
ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते॥ आभीरोंबष्ठकन्यायामायोगव्यां
तु धिग्वणः॥१५ आयोगवश्च क्षत्ता च चंडालश्चाधमो नृणां॥ प्रातिलोम्येन जायंते
शूद्रादपसदास्त्रयः॥१६ वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु॥ प्रतीपमेते जा

यंते परे प्यपसदास्त्रयः॥१७॥ जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः॥ शूद्राज्जातो निषा
द्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः॥१८॥ क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते॥ वैदेहिकेन
त्वंबष्ठ्यामुत्पन्नो वेन उच्यते॥१९॥ द्विजातयः सवर्णासु जनयंत्यव्रतांस्तु यान्॥ तान्सा
वित्रीपरिभ्रष्टान्व्रात्यानिति विनिर्दिशेत्॥२०॥ व्रात्यात्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्ज
कंटकः॥ आवंत्य वाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च॥२१॥ झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रा
त्यान्निच्छिविरेव च॥ नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च॥२२॥ वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सु
धन्वाचार्य एव च॥ कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च॥२३॥ व्यभिचारेण वर्णा
नामवेद्यावेदनेन च॥ स्वकर्मणां च त्यागेन जायंते वर्णसंकराः॥२४॥ संकीर्णयोनयो १३४
ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः॥ अन्योन्यव्यतिषिक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥२५॥

सूतो वैदेहिकश्चैव चंडालश्च नराधमः॥ मागधः क्षत्तृजातिश्च तथायोगव एव च॥२६॥ एते
षट् सदृशान्वर्णाञ्जनयंति स्वयोनिषु॥ मातृजात्यां प्रसूयंते प्रवरासु च योनिषु॥२७॥
यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते॥ आनंतर्यात्स्वयोन्यां च तथा बाह्येष्वपि क्रमात्॥२८॥
ते चापि बाह्यान्सुबहूंस्ततोप्यधिकदूषितान्॥ परस्परस्य दारेषु जनयंति विगर्हितान्॥२९॥
यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जंतुं प्रसूयते॥ तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते॥३०॥
प्रतिकूलं वर्त्तमाना बाह्या बाह्यतरान्पुनः॥ हीना हीनान्प्रसूयंते वर्णान्पंचदशैव तु॥३१॥
प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीविनं॥ सैरंध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे॥३२॥
मैत्रेयकं तु वैदेहो माधूकं संप्रसूयते॥ नॄन्प्रशंसत्यजस्रं यो घंटाताडोरुणोदये॥३३॥
निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनं॥ कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्यावर्त्तनिवासिनः॥३४॥

मानु जोर

मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यो गर्हितान्नाशनासु च॥ भवंत्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक्
त्रयः॥३५॥ कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते॥ वैदेहिकादंध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्र
तिश्रयौ॥३६॥ चंडालात्पांडुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्॥ आहिंडिको निषादेन वैदेह्या
मेव जायते॥३७॥ चंडालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिकः॥ पुक्कस्यां जायते पापः सदा स
ज्जनगर्हितः॥३८॥ निषादस्त्री तु चंडालात्पुत्रमंत्यावसायिनं॥ श्मशानगोचरं सूते बा
ह्यानामपि गर्हितं॥३९॥ संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः॥ प्रच्छन्ना वा प्रकाशा
वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः॥४०॥ स्वजातिजानंतरजाः षट्सुता द्विजधर्मिणः॥ शूद्राणां तु १२५
सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः॥४१॥ तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छंति युगे युगे॥ उत्क
र्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः॥४२॥ शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः॥

वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणातिक्रमेण च॥४३॥ पौंड्रकाश्चौड्रद्रविडाः कांबोजा यव
नाः शकाः॥ पारदा बाह्लिकाश्चीनाः किराता दरदाः खसाः॥४४॥ मुखबाहूरुपज्जानां
या लोके जातयो बहिः॥ म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः॥४५॥ ये द्विजानामप
सदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः॥ ते निंदितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः॥४६॥ सूतानाम
श्वसारथ्यमंबष्ठानां चिकित्सितं॥ वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः॥४७॥ मत्स्य
घातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च॥ मेदांध्रचुंचुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनं॥४८॥
क्षत्त्रुग्रपुक्कसानां तु बिलौकोवधबंधनं॥ धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भांडवादनं॥४९॥
चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च॥ वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयंतः स्वकर्मभिः॥५०॥
चंडालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः॥ अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभं॥५१॥

वासांसि मृतचैलानि भिन्नभांडेषु भोजनं॥ कार्ष्णायसमलंकारः परिव्रज्या च नि
त्यशः॥५२ न तैः समयमन्विछेत्पुरुषो धर्ममाचरन्॥ व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः स
दृशैः सह॥५३ अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने॥ रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु
नगरेषु च॥५४ दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः॥ अबांधवं शवं चैव निर्ह
रेयुरिति स्थितिः॥५५ वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया॥ वध्यवासांसि गृह्णी
युः शय्याश्चाभरणानि च॥५६ वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजं॥ आर्यरूपमिवा
नार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत्॥५७ अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निःक्रियात्मता॥ पुरुषं व्यं
जयंतीह लोके कलुषयोनिजं॥५८ पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा॥ न कथंच
न दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति॥५९ कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसंकरः॥ २३

संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु॥६० यत्र त्वेते परिध्वंसा जायंते वर्णदूषकाः॥
राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति॥६१ ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृ
तः॥ स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणं॥६२ अहिंसा सत्यमक्रोधः शौचमिं
द्रियनिग्रहः॥ एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः॥६३ शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः
श्रेयसा चेत्प्रजायते॥ अश्रेयाञ्छ्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात्॥६४ शूद्रो ब्राह्म
णतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रतां॥ क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च॥६५ अना
र्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया॥ ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्भ
वेत्॥६६ आर्याज्जातस्त्वनार्यायामार्यो नार्यो भवेद्गुणैः॥ जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य
इति निश्चयः॥६७ तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः॥ वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः

प्रतिलोमतः ॥६८॥ सुबीजं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा ॥ तथार्याज्जात आर्यायां स
र्वं संस्कारमर्हति ॥६९॥ बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमेके मनीषिणः ॥ बीजक्षेत्रे तथैवान्ये
तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥७०॥ अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ॥ अबीजक्षेत्रे
तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः कमपि क्षेत्रं केवलं स्थंडिलं भवेत् ॥७१॥ यस्माद्बीजप्र
भावेन तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ॥ पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥७२॥
अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणं ॥ शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते
संप्रधार्याब्रवीद्धाता न समो नासमाविति ॥७३॥ ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्म
व्यवस्थिता ॥ ते सम्यगुपजीवस्तु षट् कर्माणि अग्रजन्मनः ॥७४॥ अध्यापनमध्ययनं यज १३०
नं याजनं तथा ॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥७५॥ षण्णां तु कर्मणामस्य त्री

५२

णि कर्माणि जीविका ॥ याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥७६॥ त्रयो धर्मा निवर्त्तंते ब्रा
ह्मणात्क्षत्रियं प्रति ॥ अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥७७॥ वैश्यं प्रति तथैवैते नि
वर्त्तेरन्निति स्थितिः ॥ न तौ प्रति हि तान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥७८॥ शस्त्रास्त्रभृत्त्वं
क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः ॥ आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥७९॥ वेदाभ्या
सो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणं ॥ वार्त्ताकर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥८०॥
अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ॥ जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनंतरः ॥
८१॥ उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ॥ गोरक्षं कृषिमास्थाय स जीवेद्वैश्य
जीविकां ॥८२॥ वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ॥ हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं
यत्नेन वर्जयेत् ॥८३॥ कृषिं साध्विति मन्यंते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ॥ भूमिं भूमिशयांश्चैव

हंति काष्टमयोमुखं॥८४॥ इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणं॥ विट्पण्यमुद्धृतो
द्धारं विक्रेयं वित्तवर्द्धनं॥८५॥ सर्वान्रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह॥ अश्मनो लवणं
चैव पशवो ये च मानुषाः॥८६॥ सर्वं च तांतवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च॥ अपि चेत्स्यु
ररक्तानि फलमूले तथौषधीः॥८७॥ अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गंधांश्च सर्वशः॥ क्षी
रं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान्॥८८॥ आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च
वयांसि च॥ मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफांस्तथा॥८९॥ काममुत्पाद्य कृष्यां तु
स्वयमेव कृषीवलः॥ विक्रीणीत तिलाञ्छुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान्॥९०॥ भोजना
भ्यंजनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः॥ कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति
॥९१॥ सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च॥ त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरवि 125

=जन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः॥ न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित्॥९४॥ यो लोभादधमो पं ३

क्रयात्॥९२॥ इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः॥ ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्य
भावं नियच्छति॥९३॥ रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः॥ कृतान्नं चाकृतान्नेन ति
ला धान्येन तत्समाः॥ जीवेदेतेन राजन्यः॥ जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः॥ तं राजा निर्ध
नं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत्॥९५॥ वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः॥ परधर्मे
णा जीवन्हि सद्यः पतति जातितः॥९६॥ वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत्॥
अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान्॥९७॥ अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विज
न्मनां॥ पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः॥९८॥ यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रू
ष्यंते द्विजातयः॥ तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च॥९९॥ वैश्यवृत्तिमना
तिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः॥ अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत्॥१००॥ स

र्वीतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वापदं गतः॥ पवित्रं दुष्यतीत्येतन्न धर्मतो नोपपद्यते॥२
नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात्॥ दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्क
समा हि ते॥३ जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः॥ आकाशमिव पंकेन स पा
पेन लिप्यति॥४ अजीगर्त्तः सुतं हंतुमुपासर्पद्बुभुक्षितः॥ न चालिप्यत पापेन क्षु
त्प्रतीकारमाचरन्॥५ श्वमांसमिच्छन्नार्तोत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः॥ प्राणानां परिरक्षा
र्थं वामदेवो न लिप्तवान्॥६ भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने॥ बह्वीर्गाः प्र
तिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः॥७ क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघ
नीं॥ चंडालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः॥८ प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्या
पनादपि॥ प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः॥९ याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते

संस्कृतात्मनां॥ प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यंत्यजन्मनः॥१० जपहोमैरपैत्येनो
याजनाध्यापनैः कृतं॥ प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च॥११ शिलोंछमप्या
ददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः॥ प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोप्युंछः प्रशस्यते॥१२
सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धने वा पृथिवीपतिः॥ याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्या
गमर्हति॥१३ अकृतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च॥ हिरण्यं धान्यमन्नं च
पूर्वं पूर्वमदोषवत्॥१४ सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः॥ प्रयोगः कर्म
योगश्च सत्प्रतिग्रह एव च॥१५ विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः॥ धृतिर्भै
क्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः॥१६ ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत्॥ का
मं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकां॥१७ चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमा

पदि॥ प्रजारक्षन्परंशक्त्याकिल्बिषात्प्रतिमुच्यते॥११८ स्वधर्मोविजयस्तस्यना
हवेस्यात्पराङ्मुखः॥ शस्त्रेणवैश्यान्रक्षित्वाधर्म्यमाहारयेद्बलिं॥११९ धान्येष्ट
मंविशांशुल्कंविंशंकार्षापणावरं॥ कर्मोपकरणाःशूद्राःकारवःशिल्पिनस्त
था॥१२० शूद्रस्तुवृत्तिमाकांक्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि॥ धनिनंवाप्युपाराध्यवैश्यंशू
द्रोजिजीविषेत्॥१२१ स्वर्गार्थमुभयार्थंवाविप्रानाराधयेत्तुसः॥ जातब्राह्मण
शब्दस्यसाह्यस्यकृतकृत्यता॥१२२ विप्रसेवैवशूद्रस्यविशिष्टंकर्मकीर्त्यते॥
यदतोन्यद्धिकुरुतेतद्भवत्यस्यनिष्फलं॥१२३ प्रकल्प्यातस्यतैर्वृत्तिःस्वकुटुं १४०
बाद्यथार्हतः॥ शक्तिंचावेक्ष्यदाक्ष्यंचभृत्यानांचपरिग्रहं॥१२४ उच्छिष्टमन्नंदा
तव्यंजीर्णानिवसनानिच॥ पुलाकाश्चैवधान्यानांजीर्णाश्चैवपरिच्छदाः॥१२५ न

शूद्रेपातकंकिंचिन्नचसंस्कारमर्हति॥ नास्याधिकारोधर्मेऽस्तिनधर्मात्प्रति
षेधनं॥१२६ धर्मेप्सवस्तुधर्मज्ञाःसतांधर्ममनुष्ठिताः॥ मंत्रवर्जंनदुष्यंतिप्रशंसां
प्राप्नुवंतिच॥१२७ यथायथाहिसद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः॥ तथातथेमंचामुंचलो
कंप्राप्नोत्यनिंदितः॥१२८ शक्तेनापिहिशूद्रेणनकार्योधनसंचयः॥ शूद्रोहिधनमा
साद्यब्राह्मणानेवबाधते॥१२९ एतेचतुर्णांवर्णानामापद्धर्माःप्रकीर्तिताः॥ यान्स
म्यगनुतिष्ठंतोव्रजंतिपरमांगतिं॥१३० एषधर्मविधिःकृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्यकी
र्तितः॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिप्रायश्चित्तविधिंशुभं॥१३१॥ ॥ इतिश्रीमानवेधर्मशा
स्त्रेभृगुप्रोक्तायांसंहितायांदशमोऽध्यायःसमाप्तः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥
सांतानिकंयक्ष्यमाणमध्वगंसार्ववेदसं॥ गुर्वर्थंपितृमात्रर्थंस्वाध्यायार्थ्यु

पतापिनं॥१॥नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान्॥ निःस्वेभ्यो
देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः॥२॥एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणं॥
इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं तु विधीयते॥३॥सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हमुपपाद
येत्॥ ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणां॥४॥कृतदारोऽपरान्दारान्भि
क्षित्वा योऽधिगच्छति॥ रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु संततिः॥५॥धनानि तु यथा ध५
शक्त्या विप्रेषु प्रतिपादयेत्॥ वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते॥६॥यस्य त्रै
वार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये॥ अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥७॥
अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः॥ स पीतसोमपूर्वोऽपि न तत्फलमवा १४१
प्नुयात्॥८॥शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि॥ मध्वापातो विषास्वादः स

धर्मप्रतिरूपकः॥९॥भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यौर्ध्वदेहिकं॥ तद्भवत्यसुखोदर्कं जीव
तश्च मृतस्य च॥१०॥यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनांगेन यज्वनः॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके
सति राजनि॥११॥यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः॥ कुटुंबात्तस्य तद्द्रव्यमाह
रेद्यज्ञसिद्धये॥१२॥आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मतः॥ न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदपि
स्तिपरिग्रहः॥१३॥योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः॥ तयोरपि कुटुंबाभ्यामाहरेद
विचारयन्॥१४॥आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः॥ तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चै
व विवर्धते॥१५॥तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता॥ अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीन
कर्मणः॥१६॥खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपपद्यते॥ आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते य
दि पृच्छति॥१७॥ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन॥ दस्युनिःक्रिययोस्तु स्वमजीवन्

हर्तुमर्हति ॥ यो ऽसाधुभ्यो ऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति । स कृत्वा प्लवमात्मानं संता-
रयति तावुभौ ॥१९॥ यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः । अयज्वनां तु यद्वित्तमासुर-
स्वं तदुच्यते ॥२०॥ न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः । क्षत्रियस्य हि बालिश्या-
त् ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥२१॥ तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः । श्रुतशीले च
विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥२२॥ कल्पयित्वास्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः । राजा हि धर्म-
षड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षणात् ॥२३॥ न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत धर्मवित् । य-
जमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥२४॥ यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति । २४२
स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥२५॥ देवस्वं ब्राह्मणस्वं च लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥२६॥ इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।

२१२

कॢप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥२७॥ आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुते ऽनापदि द्वि-
जः । स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥२८॥ विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च म-
हर्षिभिः । आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥२९॥ प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो ऽनु-
कल्पेन वर्तते । न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥३०॥ न ब्राह्मणो वेदयेत किंचिद्रा-
जनि धर्मवित् । स्ववीर्येणैव ता [redacted] न्शिष्यान्मानवानपका-
रिणः ॥३१॥ स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् । तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयाद-
रीन्द्विजः ॥३२॥ श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य
तेन हन्यादरीन्द्विजः ॥३३॥ क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन वैश्यशूद्रौ
तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥३४॥ विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । तस्मै ना-

अशालं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥ न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ ३६ ॥ नरके हि पतन्त्येते जुह्वन्तः स च यस्य त
त् ॥ तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ ३७ ॥ प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य
दक्षिणाम् ॥ अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३८ ॥ पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्र
द्दधानो जितेन्द्रियः ॥ न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ ३९ ॥ इन्द्रियाणि यशः
स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ॥ हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥ अ
ग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ॥ चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि १६३
तत् ॥ ४१ ॥ ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ॥ ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादि
षु गर्हिताः ॥ ४२ ॥ तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम् ॥ पदा मस्तकमाक्रम्य दाता

दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥ अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ॥ प्रसक्तश्चेन्द्रिया
र्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥ अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ॥ कामका
रकृतेप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥ अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ॥
कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥ प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्व
कृतेन वा ॥ न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते सति ॥ ४७ ॥ इह दुश्चरितैः केचित्के
चित्पूर्वकृतैस्तथा ॥ प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥ सुवर्णचौरः
कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ॥ ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥ पि
शुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ॥ धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यं तु मिश्र
कः ॥ ५० ॥ अन्नहर्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ॥ वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुताम

श्वाहारकः॥५१॥ दीपहर्त्ता भवेदंधः काणो निर्वापको भवेत्॥ हिंसया व्याधिभूयस्त्वम
रोगित्वमहिंसया॥५२॥ एवं कर्मविशेषेण जायंते सद्विगर्हिताः॥ जडमूकांधबधिरा
विकृताकृतयस्तथा॥५३॥ चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये॥ निंद्यैर्हि लक्ष
णैर्युक्ता जायंतेऽनिष्कृतैनसः॥५४॥ ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः॥ महां
ति पातकान्याहुः संयोगश्चैव तैः सह॥५५॥ अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशु
नं॥ गुरोश्चालीकनिर्बंधः समानि ब्रह्महत्यया॥५६॥ ब्रह्मोज्झता वेदनिंदा कूटसा
क्ष्यं सुहृद्वधः॥ गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्॥५७॥ निक्षेपस्यापहरणं
नराश्वरजतस्य च॥ भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतं॥५८॥ रेतःसेकः स्व १४४
योन्यां तु कुमारीष्वंत्यजासु च॥ सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतं॥५९॥
तु १

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयौ॥ गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्याया
ग्न्योः सुतस्य च॥६०॥ परिवित्तितानुजेन परिवेदनमेव च॥ तयोर्दानं च कन्यायास्त
योरेव च याजनं॥६१॥ कन्याया दूषणं चैव वार्धुषित्वं व्रतच्युतिः॥ तडागारामदा
राणामपत्यस्य च विक्रयः॥६२॥ व्रात्यता बांधवत्यागो भृताध्यापनमेव च॥ भृता
च्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः॥६३॥ सर्वाकरेष्वधीकारो महायंत्रप्रवर्त्तनं॥
आत्मार्थं च क्रियारंभो निंदितान्नादनं तथा॥६४॥ अनाहिताग्नितास्तेयमृणानां
चानपक्रिया॥ असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया॥६५॥ धान्यकुप्य
पशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणं॥६६॥ स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकं॥
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यं घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः॥६७॥ जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशक

करं स्मृतं॥ खरोष्ट्राश्वमृगेभानामजाविकवधस्तथा॥६९॥ अपात्रीकरणं ज्ञेयम
सत्यस्य च भाषणं॥ कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनं॥७०॥ फलैधः कुसुम
स्तेयमधैर्यं च मलावहं॥ एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक्॥७१॥ यैर्यै
र्व्रतैरपोह्यंते तानि सम्यग्निबोधत॥ ब्रह्महा द्वादश समाः कुटिं कृत्वा वने वसेत्॥
७२॥ भिक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजं॥ लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदु
षामिच्छयात्मनः॥७३॥ प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः॥ यजेत वाश्वमे
धेन स्वर्जिता गोसवेन वा॥७४॥ अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा॥ जप
न्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्॥७५॥ ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेंद्रि १२५
यः॥ सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्॥७६॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वा स

परिच्छदं॥ हविष्यभुग्वानुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीं॥७७॥ जपेद्वा नियताहारस्त्रि
र्वै वेदस्य संहितां॥ कृतवापनो निवसेद्ग्रामांते गोव्रजेऽपि वा॥७८॥ आश्रमे वृक्ष
मूले वा गोब्राह्मणहिते रतः॥ ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत्॥७९॥ वृ२
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च॥ त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजि
त्य वा॥८०॥ विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणलाभे विमुच्यते॥ एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचा
री समाहितः॥८१॥ समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥ शिष्ट्वा वा भूमिदेवा
नां नरदेवसमागमे॥८२॥ स्वमेनोऽवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यति॥ धर्मस्य ब्राह्म
णो मूलमग्रं राजन्य उच्यते॥८३॥ तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुद्ध्यति॥ ब्रा
ह्मणः संभवेनैव देवानामपि दैवतं॥८४॥ प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणं॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनः सुनिष्कृतिं ॥८५॥ सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं वि
दुषां हि वाक् ॥ अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ॥८६॥ ब्रह्महत्याकृतं पा
पं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ॥८७॥ राजन्यवैश्यौ
चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियं ॥ उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा ॥८८॥ अ
पहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधं ॥ इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजं ॥
८९॥ कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां
सुरां पिबेत् ॥९०॥ तया स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ गोमूत्रमग्निवर्णं
वा पिबेदुदकमेव वा ॥९१॥ पयो घृतं वा मरणाद् गोशकृद्रसमेव वा ॥ कणान्वा भ	१५६
क्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ॥९२॥ सुरापाणापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी ॥

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ॥९३॥ तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबे
त् ॥ गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥९४॥ यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजा
तिः ॥ यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवं ॥९५॥ तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता
हविः ॥ अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ॥९६॥ अकार्यमन्यत्कुर्याद्ब्राह्मणो मदमो	३४
हितः ॥ यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ॥९७॥ तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च
स गच्छति ॥ एषा विचित्राभिहिता सुरापाणस्य निष्कृतिः ॥९८॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्ते	मि४
यनिष्कृतिं ॥ सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ॥९९॥ स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां
भवाननुशास्त्विति ॥ गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयं ॥१००॥ वधेन शुध्यति स्ते
नो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ तपसापनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलं ॥ चीरवासा द्विजो

रण्यचरे कृच्छ्रमहगाणिव्रतं॥ एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः॥ गुरुस्त्रीगमनीयं तु
व्रतैरेभिरपानुदेत्॥२ गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये॥ सूर्मीं ज्वलंतीं वाश्लि
ष्येन्मृत्युना स विशुध्यति॥३ स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चांजलौ॥ नैर्ऋतीं दिश
मातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः॥४ खट्वांगी चीरवासा वा श्मश्रुलो निर्जने वने॥ प्राजाप
त्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः॥५ चांद्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेंद्रियः॥ ह
विष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये॥६ एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलान्॥
उपपातकिनस्त्वेवं विविधैर्नियमैरिमैः॥७ उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पि
बेत्॥ कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः॥८ चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं
मितं॥ गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेंद्रियः॥९ दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नू

र्ध्वं रजः पिबेत्॥ शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत्॥१० तिष्ठंतीष्वनुतिष्ठेत व्रजं
तीष्वप्यनुव्रजेत्॥ आसीनासु तथासीत नियतो वीतमत्सरः॥११ आतुरामभिशस्तां
वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः॥ पतितां पंकमग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत्॥१२ उष्णे वर्षति शी
ते वा मारुते वापि वा भृशं॥ न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः॥१३ आत्मनो य
दि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले॥ भक्षयंतीं न कथयेत्पिबंतं चैव वत्सकं॥१४ अनेन वि
धिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति॥ स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति॥१५ वृषभै
कादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः॥ अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्॥१६
एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः॥ पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि॥१७
अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे॥ पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि॥

कृत्वाग्नौ विधिवद्धोमानंततश्च समित्यृचा ॥ वातेंद्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥
१९ ॥ कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ॥ अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादि
नः ॥ २० मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ॥ चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥
२१ ॥ एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनं ॥ सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥
२२ ॥ तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकं ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुध्यति ॥
२३ ॥ जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ॥ चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥
२४ संकरापात्रकृत्यासु मासः शोधनमैंदवं ॥ मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकै
स्त्र्यहं ॥ २५ तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ॥ वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञे
यस्तु षोडशः ॥ २६ अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ॥ वृषभैकसहस्रा गा द १४८

द्यात्सुचरितमात्मनः ॥ २७ त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतं ॥ वसन्दूरतरे ग्रामस्य
वृक्षमूलनिकेतनः ॥ २८ एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥ प्रमाप्य वैश्यं वृ
त्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवां ॥ २९ एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासाञ्छूद्रहा चरेत् ॥ वृष
भैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ ३० मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मंडू
कमेव च ॥ श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ३१ पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा यो
जनं वाध्वनो व्रजेत् ॥ उपस्पृशेत्स्रवंत्यां वा सूक्तं वाब्दैवतं जपेत् ॥ ३२ अभ्रिं कार्ष्णाय
सीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ॥ पलालभारकं षंढे सैसकं चैव माषकं ॥ ३३ घृतकुं
भं वराहे तु तिलद्रोणं च तित्तिरे ॥ शुके द्विहायनं वत्सं क्रौंचं हत्वा त्रिहायनं ॥ ३४ हत्वा
हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च ॥ वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गां ॥ ३५ वा

सोदयाद्वंशं दद्यात्पंचनीलवृषान्गजं ॥ अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनं ॥ ३६ ॥
क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीं ॥ अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु
कृष्णलं ॥ ३७ ॥ जीनकार्मुकबस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ॥ चतुर्णामपि वर्णानां ना
रीर्हत्वानवस्थिताः ॥ ३८ ॥ वर्षाणि मासान्तु रवैणत्रयाणामविशेषतः ॥ अमत्यैव प्र
माप्य स्त्रीः शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ३९ ॥ दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ॥ ए
कैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ ४० ॥ अस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमा
पणे ॥ पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ४१ ॥ किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थि
मतां वधे ॥ अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ॥ ४२ ॥ फलदानां तु वृक्षाणां छे १४९
दने जप्यमृक्शतं ॥ गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधां ॥ ४३ ॥ अन्नाद्यजानां स

त्वानां रसजानां च सर्वशः ॥ फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनं ॥ ४४ ॥ कृष्टजानामोषधी
नां जातानां च स्वयं वने ॥ वृथालंभेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतः ॥ ४५ ॥ एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादे
नो हिंसासमुद्भवं ॥ ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ ४६ ॥ अज्ञानाद्वारुणीं पी
त्वा संस्कारेणैव शुध्यति ॥ मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणांतिकमिति स्थितिः ॥ ४७ ॥ प्रमादान्मद्यमसु
रां सकृत्पीत्वा द्विजो नरः ॥ गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुध्यति ॥ ४८ ॥ अपः सुराभाजन
स्थामद्यभांडस्थितास्तथा ॥ पंचरात्रं पिबेत्पीत्वा शंखपुष्पीशृतं पयः ॥ ४९ ॥ स्पृष्ट्वा दत्वा च म
दिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ॥ शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारि पिबेत्त्र्यहं ॥ ५० ॥ ब्राह्मणस्तु सु
रापस्य गंधमाघ्राय सोमपः ॥ प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ५१ ॥ अज्ञानात्प्रा
श्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ॥ पुनःसंस्कारमर्हंति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ ५२ ॥ वपनं मेख

ला दंडो भैक्षचर्या व्रतानि च॥ निवर्त्तंत द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि॥५३॥ अभो
ज्यानां तु भुक्त्वान्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च॥ जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्पिबे
त्॥५४॥ शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः॥ तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न
व्रजत्यधः॥५५॥ विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः॥ प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्वि
जश्चांद्रायणं चरेत्॥५६॥ शुष्काणि जग्ध्वा मांसानि भौमानि कवकानि च॥ अज्ञातं चैव सू (नास्थ)
मेतदेव व्रतं चरेत्॥५७॥ क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे॥ नरकाकख
राणां तप्तकृच्छ्रं विशोधनं॥५८॥ मासिकान्नं च यो ऽश्नीयादसमावर्त्तको द्विजः॥ स त्रीण्य
हान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत्॥५९॥ ब्रह्मचारी च यो ऽश्नीयान्मधुमांसं कथंचन॥
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्॥६०॥ बिडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकु

लस्य च॥ केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलां॥६१॥ अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शु
द्धिमिच्छता॥ अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः॥६२॥ एषो ऽनाद्यादनस्योक्तो
व्रतानां विविधो विधिः॥ स्तेयदोषापहर्तॄणां व्रतानां श्रूयतां विधिः॥६३॥ धान्यान्नधनचौ
र्याणि कृत्वा कामात् द्विजोत्तमः॥ स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति॥६४॥ मनुष्या
णां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च॥ कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चांद्रायणं स्मृतं॥६५॥
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मतः॥ चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्ध
ये॥६६॥ भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च॥ पुष्पमूलफलानां च पंचगव्यं वि
शोधनं॥६७॥ तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च॥ चैलचर्मामिषाणां च त्रिरा
त्रं स्यादभोजनं॥६८॥ मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च॥ अयःकांस्योपला

नां च द्वादशाहं कणान्नता॥६९ कर्प्पास कीटजोर्णानां द्विखुरैकखुरस्य च॥ पक्षिगं
धौषधीनां च रज्वाश्चैव त्र्यहं पयः॥७० एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः॥ अग
म्यागमनीयं तु व्रतैरेतैरपानुदेत्॥७१ गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु॥
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वंत्यजासु च॥७२ पैतृष्वस्रेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मा
तुरेव च॥ मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चांद्रायणं चरेत्॥७३ एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थं
नोपगछेत्तु बुद्धिमान्॥ ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः॥७४ अमानुषी
षु पुरुष उदक्यायामयोनिषु॥ रेतः सिक्त्वा जले चैव कृछ्रं सांतपनं चरेत्॥७५ मैथु
नं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः॥ गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमा १५१
चरेत्॥७६ चांडालांत्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च॥ पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञाना

त्साम्यं तु गछति॥७७ विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुंध्यादेकवेश्मनि॥ यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां
चारयेद्व्रतं॥७८ प्रायश्चित्तार्हमर्हंति स्त्रियो रोगिण एव च॥ बालश्च षोडशाद्वर्षाद्दशातः
परतः पुमान्॥७९ ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः॥ अप्रजाता विशुध्येयुः
प्रायश्चित्तेन नेतराः॥८० सा चेत्पुनः प्रदुष्येत सदृशेनोपमंत्रिता॥ कृछ्रं चांद्रायणं चै
व तदस्याः पावनं स्मृतं॥८१ माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा॥ पितृव्यसखि
शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा॥८२ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता॥ राज्ञी प्रव
जिता साध्वी धात्री वर्णोत्तमा च या॥८३ यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः॥ तद्भैक्ष
भुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति॥८४ एताः पापकृतामुक्ताश्चतुर्णामपि निष्कृतीः॥
पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः॥८५ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्॥

याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात्॥८०॥ यो येन पतितेनैषां संसर्गं या
ति मानवः॥ स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये॥८१॥ पतितस्योदकं कार्यं सपिंडै
र्बांधवैर्बहिः॥ निंदितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ॥८२॥ दासी घटमपां पू
र्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा॥ अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बांधवैः सह॥८३॥ निवर्तेरंश्च
तस्मात्तु संभाषणसहासने॥ दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी॥८४॥
ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्धनं॥ ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुण
तोऽधिकः॥८५॥ प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुंभमपां नवं॥ तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा
पुण्ये जलाशये॥८६॥ स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकं॥ सर्वाणि ज्ञातिकार्या १५२
णि यथापूर्वं समाचरेत्॥८७॥ एतमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि॥ वस्त्रान्न

पानं देयं तु वसेयुश्च गृहांतिके॥८८॥ एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किंचित्समाचरेत्॥
कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्॥८९॥ बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि
धर्मतः॥ शरणागतहंतॄंश्च स्त्रीहंतॄंश्च न संवसेत्॥९०॥ येषां द्विजानां सावित्री नानूच्ये
त यथाविधि॥ तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत्॥९१॥ प्रायश्चित्तं चिकी
र्षंति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः॥ ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत्॥९२॥ यद्गर्हि
तेनार्जयंति कर्मणा ब्राह्मणा धनं॥ तस्योत्सर्गेण शुध्यंति जप्येन तपसैव च॥९३॥ ज
पित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः॥ मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रति
ग्रहात्॥२००॥ उपवासकृशं तं तु गोव्रजात्पुनरागतं॥ प्रणतं परिपृच्छेयुः सौम्य सौम्ये
च्छसीति किं॥१॥ सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवां॥ गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कु

धृतस्य परिग्रहः॥२ व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामंत्यकर्म च॥ अभिचारमहीनं
च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति॥३ शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः॥ संवत्सरं यवाहा
रस्तत्पापमपसेधति॥४ श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव वा॥ नराश्वोष्ट्रवरा
हैश्च प्राणायामेन शुध्यति॥ शुनाघ्रातावलीढस्य दंतैर्विदलितस्य च॥ अद्भिः
प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनं॥६ षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव च॥ होमा
श्च शाकला नित्यमपांक्त्यानां विशोधनं॥७ उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च कामतः॥ स्ना
त्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति॥८ विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शारीरं संनि
षेव्य च॥ सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति॥९ वेदोदितानां नित्यानां कर्म १५२
णां समतिक्रमे॥ स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं॥१० हुंकारं ब्राह्मणस्यो

क्त्वा त्वंकारं च गरीयसः॥ स्नात्वाऽनश्नन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत्॥११ ताडयित्वा तृ
णेनापि कंठे वाबध्य वाससा॥ विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत्॥१२ अवगू
र्य चब्दशतं सहस्रमभिहत्य तु॥ जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकंर्त्ता नरकं व्रजेत्॥
नरकं प्रतिपद्यते॥१३ शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति द्विजन्मनः॥ तावंत्यब्दसहस्रा
णि तत्कर्ता नरकं व्रजेत्॥१४ अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रं
कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितं॥१५ अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये॥ शक्तिं
चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्॥१६ यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति॥
तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान्॥१७ त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्याद
याचितं॥ त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन्॥१८ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशो

दकं॥एकरात्रोपवासश्च कृछ्रः सांतपनः स्मृतः॥१९ एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्री
णि पूर्ववत्॥ त्र्यहं चोपवसेदंत्यमतिकृछ्रं चरन्द्विजः॥२० तप्तकृछ्रं चरन्विप्रो जलक्षीर
घृतानिलां॥ प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नात्वा समाहितः॥२१ यतात्मनो प्रमत्तस्य द्वा
दशाहमभोजनं॥ पाराको नाम कृछ्रोयं सर्वपापोपनोदनः॥२२ एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं कृ
ष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत्॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चांद्रायणं स्मृतं॥२३ एवमेव विधिं कृत्स्न
माचरेद्यवमध्यमे॥ शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चांद्रायणं व्रतं॥२४ अष्टावष्टौ समश्नीया १५४
त्पिंडान्मध्यंदिने स्थिते॥ नियतात्मा हविष्यस्य यतिचांद्रायणं चरन्॥२५ चतुरः प्रातर
श्नीयात्पिंडान्विप्रः समाहितः॥ चतुरोस्तमिते सूर्ये शिशुचांद्रायणं स्मृतं॥२६ य
थाकथंचित्पिंडानां तिस्रो शीतीः समाहितः॥ मासेनाश्नन् हविष्यस्य चंद्रस्यैति सलोकतां॥२७

एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन् व्रतं॥ सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः॥२८ महा
व्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहं॥ अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरन्॥२९ त्रिर
ह्नस्त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत्॥ स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित्॥३०
स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोधः शयीत वा॥ ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः॥३१
सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः॥ सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः॥३२
एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः॥ अनाविःकृतपापांस्तु मंत्रैर्होमैश्च शो
धयेत्॥३३ ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन वा॥ पापकृन्मुच्यते पापात्तथादा
नेन चापदि॥३४ यथा यथा नरोधर्मं स्वयं कृत्वानुभाषते॥ तथा तथा त्वचेवाहिस्ते
नाधर्मेणमुच्यते॥३५ यथा यथा मनस्तस्य दुःकृतं कर्म गर्हति॥ तथा तथा शरी

रं तेनाधर्मेण मुच्यते ॥३६ पापं कृत्वा हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ नैतत्कु
र्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥३७ एवं संचिंत्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयं ॥ मनो
वाग्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥३८ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हि
तं ॥ तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेत् ॥३९ यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मन
सः स्यादलाघवं ॥ तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥४० तपोमूलमिदं
सर्वं दैवमानुषिकं सुखं ॥ तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोंतं वेददर्शिभिः ॥४१ ब्राह्मण
स्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणं ॥ वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनं ॥४२ ऋषयः
संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ॥ तपसैव प्रपश्यंति त्रैलोक्यं सचराचरं ॥४३ १५५
औषधान्यगदा विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ॥ तपसैव प्रसिध्यंति तपस्तेषां हि साधनं ॥४४

स्पवर

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करं ॥ तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमं ॥
४५ महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ॥ तपसैव सुतप्तेन मुच्यंते किल्बिषात्त
तः ॥४६ कीटाश्चाहिपतंगाश्च पशवश्च वयांसि च ॥ स्थावराणि च भूतानि दिवं यांति तपो
बलात् ॥४७ यत्किंचिदेनः कुर्वंति मनोवाग्मूर्तिभिर्जनाः ॥ तत्सर्वं निर्दहंत्याशु तप
सैव तपोधनाः ॥४८ तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ॥ इज्याश्च प्रतिगृह्णंति
कामान्संवर्धयंति च ॥४९ प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः ॥ तथैव वेदा
नृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥५० इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ॥ सर्वस्यास्य
प्रपश्यंतस्तपसः पुण्यमुत्तमं ॥५१ वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ॥
नाशयंत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥५२ यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निद

हृतिक्षणात्॥ तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित्॥५३ इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चि
त्तं यथाविधि॥ अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत॥५४ सव्याहृतिप्रणवकाः प्रा
णायामास्तु षोडश॥ अपि भ्रूणहनं मासात्पुनंत्यहरहः कृताः॥५५ कौत्सं जप्त्वाप इ
त्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचं॥ माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति॥५६ सकृज्जप्त्वा
स्यवामीयं शिवसंकल्पमेव च॥ अपहृत्य हिरण्यं तु क्षणाद्भवति निर्मलः॥५७ हवि
ष्पांतीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च॥ जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः॥५८
एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनं॥ अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति
वा॥५९ प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितं॥ जपंस्तरत्समंदीयं पूयते मानव
स्त्र्यहात्॥६० सोमारौद्रं तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुध्यति॥ स्रवंत्यामाचरन्स्नानमर्य १५६

म्णामिति च तृचं॥६१ अब्दार्धमिंद्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत्॥ अप्रशस्तं तु कृत्वा
प्सु मासमासीत भैक्षभुक्॥६२ मंत्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः॥ सुगु
र्वप्यपहंत्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचं॥६३ उपपातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः॥
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुध्यति॥६४ अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वे
दसंहितां॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः॥६५ त्र्यहं तूपवसेद्युक्त
स्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः [redacted] शोधितस्त्रिभिः॥६६ त्र्यहं जप्त्वा
त्रिरघमर्षणं॥६६ यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः॥ तथाघमर्षणं सूक्तं
सर्वपापपनोदनं॥६७ हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः॥ ऋग्वेदं धारयन् न
विप्रो नैनः प्राप्नोति किंचन॥६८ ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः॥ साम्नां

वासरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते॥६२॥ यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति॥
तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति॥६३॥ ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि
च॥ एष ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्॥६४॥ आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्
प्रतिष्ठिता॥ स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित्॥६५॥ एष वोऽभिहितः कृत्स्नः प्राय
श्चित्तविनिर्णयः॥ निःश्रेयसं कर्मविधिं विप्रस्येमं निबोधत॥६६॥ ॥इतिश्रीमानवे
धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां एकादशोऽध्यायः॥ ॥समाप्तः॥ ॥श्रीः॥ ॥छ्रीः॥
चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ॥ कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः परां॥१॥ १५७
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः॥ अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य नि
र्णयं॥२॥ शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवं॥ कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः॥३॥

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः॥ दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकं॥
४॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिंतनं॥ वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसं॥
५॥ अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः॥ परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतं॥
६॥ त्रिविधं तु शरीरेण वाचा चैव चतुर्विधं॥ मनसा त्रिविधं चैव दशाधर्मपथांस्त्यजेत्॥
७॥ मानसं मनसैवायमुपभुंक्ते शुभाशुभं॥ वाचा वाचाकृतं सर्वं कायेनैव तु कायिकं॥
८॥ शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः॥ वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरंत्यजातितां॥
९॥ वाग्दंडोऽथ मनोदंडः कर्मदंडस्तथैव च॥ यस्यैते नियता दंडाः स त्रिदंडी व्यवस्थिता॥
१०॥ वाग्दंडो हंति विज्ञानं मनोदंडः परां गतिं॥ कर्मदंडस्तु लोकांस्त्रीन् हन्यादपरिरक्षितः॥११
// पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः॥ असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात्चतुर्विधं॥६ ॐ६

त्रिदंडमेनं निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः॥ कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति॥
१३॥ योस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते॥ यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः॥
१४॥ जीवसंज्ञोंतरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनां॥ येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु॥१५
तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च॥ उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः॥१६
असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतंति शरीरतः॥ उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयंति याः॥१७
पंचभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुःकृतिनां नृणां॥ शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवं॥१८
तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेह यातनाः॥ तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयंते विभागशः॥१९ १५८
सोनुभूयासुखोदर्कान्दोषान्विषयसंगजान्॥ व्यपेतकल्मषोभ्येति तावेवोभौ मह
ौजसौ॥२०॥ तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातंद्रितौ सह॥ याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन्॥ येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्वगुणलक्षणं
३७॥ तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते॥ सत्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथाक्रमं
३८॥ येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते॥ तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य
यथाक्रमं॥३९॥ देवत्वं सात्विका यांति मनुष्यत्वं तु राजसाः॥ तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा
त्रिविधा गतिः॥४०॥ त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः॥ अधमा मध्यमाग्र्या च
कर्मविद्याविशेषतः॥४१॥ स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः॥ पशवश्च मृगा
श्च जघन्या तामसी गतिः॥४२॥ हस्तिनश्च तुरंगाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः॥ सिंहा व्याघ्रा
वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः॥४३॥ चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दांभिकाः॥ रक्षांसि च पिशाचा
श्च तामसीषूत्तमा गतिः॥४४॥ झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः॥ द्यूतपानप्रस

नास्ति नाक्षपार

का॥ अथ प्रथमा राजसी गतिः॥४७ राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः॥ वादयुद्धप्रधा
नाश्च मध्यमा राजसी गतिः॥४८ गंधर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये॥ तथैवाप्सरसः
सर्वा राजसेषूत्तमा गतिः॥४९ तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः॥ नक्षत्राणि च
दैत्याश्च प्रथमा सात्विकी गतिः॥५० यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः॥ पितरश्चै
व साध्याश्च द्वितीया सात्विकी गतिः॥५१ ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च॥ उत्तमां
सात्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः॥५२ एष धर्मः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः॥ त्रिविध
स्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः॥५३ इंद्रियाणां प्रसंगेन धर्मस्यासेवनेन च॥ पा
पान्संयांति संसारानविद्वांसो नराधमाः॥५४ यां यां योनिं तु जीवोयं येन येन तु कर्म ३९
णा॥ क्रमशो याति लोकेस्मिन् तत्तत्सर्वं निबोधत॥५५ बहून्वर्षगणान्घोरान्न

रकान्प्राप्य तत्क्षयात्॥ संसारान्प्रतिपद्यंते महापातकिनस्त्विमान्॥५६ श्वसूकरख
रोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणां॥ चांडालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति॥५७ कृमिकी
टपतंगानां विड्भुजां चैव पक्षिणां॥ हिंस्राणां चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत्॥५८
लूताहिशरटानां च तिरश्चां चांबुचारिणां॥ हिंस्राणां च पिशाचानां
स्तेनो विप्रः सहस्रशः॥५९ तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि॥ क्रूरकर्मकृतां चैव
शतशो गुरुतल्पगः॥६० हिंस्रा भवंति क्रव्यादाः कृमयोऽमेध्यभक्षिणः॥ परस्परादिनः
स्तेनाः प्रेतांत्यस्त्रीनिषेविणः॥६१ संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितं॥ अपहृत्य च वि
प्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः॥६२ मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः॥ विविधानि च
रत्नानि जायते हेमकर्तृषु॥६३ धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः॥ मधु दंशः प

यः काको रसं श्वा नकुलो घृतं॥६४ मांसं गृध्रो वसां मद्गुस्तैलं स्यात्तैलपायिकः॥ चीरी
वाकस्तु लवणं बलाका शकुनी दधि॥६५ कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः॥
कार्पासतांतवं क्रौंचो गोधा गां वल्गुलिर्गुडं॥६६ छुछुंदरिः शुभान् गंधान् पत्रशाकं
च बर्हिणः॥ श्वाविन्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः॥६७ बको भवति हृत्वाग्निं गृह
कारी ह्युपस्करं॥ रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः॥६८ वृको मृगेभं व्याघ्रो
श्वं फलमूलं तु मर्कटः॥ स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः॥६९ यद्वा तद्वा पर
द्रव्यमपहृत्य बलान्नरः॥ अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः॥७० स्त्रियोप्येते ३६१
न कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः॥ एतेषामेव जंतूनां भार्यात्वमुपयांति ताः॥७१ स्वेभ्यः स्वे
भ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि॥ पापान् संसृत्य संसारान् प्रेष्यतां यांति दस्युषु॥७२

वांताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्युतः॥ अमेध्यकुणपाशी तु क्षत्रियः कटपूतनः॥
७३ मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक्॥ चैलाशकस्तु भवति शूद्रो धर्मात्स्वका
च्युतः॥७४ यथा यथा निषेवंते विषयान् विषयात्मकाः॥ तथा तथा कुशलता तेषां तेषूप
जायते॥७५ तेभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः॥ संप्राप्नुवंति दुःखानि ता
सु तास्विह योनिषु॥७६ तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्तनं॥ असिपत्रवनादी
नि बंधनछेदनानि च॥७७ विविधाश्चैव संपीडाः काकोलूकैश्च भक्षणं॥ करंभवा
लुकातापान् कुंभीपाकांश्च दुःसहान्॥७८ संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु
सर्वशः॥ शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च॥७९ असकृद्गर्भवासेषु वासं ज
न्म दारुणं॥ बंधनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च॥८० बंधुप्रियवियोगांश्च संवासं चै

वर्जनानि॥ द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्जनं॥ ८१ जरां चैवाप्रतीकारां व्याधि
भिश्चोपपीडनं॥ क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयं॥ ८२ यादृशेन तु भा
वेन यद्यत्कर्म निषेवते॥ तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते॥ ८३ एष सर्वः स
मुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः॥ निःश्रेयसं कर्मविधिं विप्रस्येमं निबोधत॥ ८४ वेदा
भ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः॥ अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परं॥
८५॥ सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणां॥ किंस्याच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं
प्रति॥ ८६ विधिना सर्वकर्माणि यज्ञदानतपांसि च॥ निषेवितानि सिध्यन्ति फल
दानि भवन्ति च॥ ८७ सिद्ध्यंत्यपि च विधिना मूलान्यपि निरंतति॥ सर्वेषामपि चैते २६२
षामात्मज्ञानं परं स्मृतं॥ तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः॥ ८८ षण्णामे

षां तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च॥ श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकं॥ ८९ वैदिके
कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः॥ अंतर्भवंति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन्क्रियावि
धौ॥ ९० सुखाभ्युदयिकं चैव निःश्रेयसिकमेव च॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म
वैदिकं॥ ९१ इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते॥ ९२ निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृ
त्तमुपदिश्यते॥ प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यतां॥ ९३ निवृत्तं सेवमानस्तु
भूतान्यत्येति पंच वै॥ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि॥ ९४ समं पश्य
न्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति॥ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः॥ ९५
आत्मज्ञाने समे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्॥ एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेष
तः॥ ९६ प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा॥ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः

सनातनं ॥९७॥ अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ या वेदबाह्याः स्मृतयो या
श्च काश्चित् कुदृष्टयः ॥९८॥ सर्वास्ता निःफलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ उत्पद्यं
ते च्यवंते च यान्यतो ऽन्यानि कानिचित् ॥९९॥ तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृता
नि च ॥ चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वे
दात्प्रसिध्यति ॥१००॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च पंचमः ॥ वेदादेव प्रसिध्यंति प्र
सूति गुणकर्मतः ॥१॥ बिभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनं ॥ तस्मादेतत्परं मन्ये
यज्जंतोरस्य साधनं ॥ सेनापत्यं च राज्यं च दंडनेतृत्वमेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वे
दशास्त्रविदर्हति ॥३॥ यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ॥ तथा दहति वे १६४
दज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥४॥ वेदशास्त्रार्थतत्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ तथैव लो

के तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५॥ अज्ञेभ्यो ग्रंथिनः श्रेष्ठा ग्रंथिभ्यो धारिणो वराः ॥
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥६॥ तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेय
सकरं परं ॥ तपसा कल्मषं हंति विद्ययामृतमश्नुते ॥७॥ प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं
च विविधागमं ॥ त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥८॥ आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशा वेद ।
स्त्रं च विविधागमं ॥ स्त्राविरोधिना ॥९॥ यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥१०॥ नैःश्रेयस
मिदं कर्म यथोदितमशेषतः ॥ मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥११॥ अना
म्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ॥ यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशंकि
त: तः ॥१२॥ धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ॥ ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्ष
हेतवः ॥१३॥ दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ॥ त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न वि

वारयेत्॥१३ त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः॥ त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे पर्षत्
स्याद्दशावरा॥१४ ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च॥ त्र्यवरा पर्षद्विज्ञेया धर्मसंश
यनिर्णये॥१५ एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येत् द्विजोत्तमः॥ स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञा
नामुदितोऽयुतैः॥१६ अव्रतानाममंत्राणां जातिमात्रोपजीविनां॥ सहस्रशः स
मेतानां पर्षत्त्वं नैव विद्यते॥१७ यं वदंति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः॥ तत्पापं शत
धा भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छति॥१८ एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परं॥ अस्माद
प्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिं॥१९ एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान्॥२० सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः॥ २६५
सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः॥२१ आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यव

स्थितं॥ आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणां॥ खं संनिवेशयेत्खेषु चेष्टनस्प
र्शनेऽनिलं॥ पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु॥२३ मनसींदुं दिशः श्रोत्रे क्रां
ते विष्णुं बले हरं॥ वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिं॥२४ प्रशासितारं सर्वेषा
मणीयांसमणोरपि॥ रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परं॥२५ एतमेके वदंत्यग्निं
मनुमेके प्रजापतिं॥ इंद्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतं॥२६ एष सर्वाणि भूता
नि पंचभिर्व्याप्य मूर्तिभिः॥ जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत्॥२७ एवं यः सर्व
भूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना॥ स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदं॥२८ चतुर्वेदी स
मं तु एष मन्यस्यांश्चाश्चरणात्॥ द्वयो वाप्यतिरिच्येत पापान्नियतितं मरुतां॥२९ इत्येत
न्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्द्विजः॥ भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिं॥३०

इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां कर्म्मयोगनिर्णयो नाम द्वादशोऽ
ध्यायः ॥ ॥ समाप्तोयं भृगुप्रोक्ता मनुस्मृतिः ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ कल्याणमस्तु ॥ ॥ श्रीः ॥
संवत् १८८७ वर्षे शाके १७५२ प्रवर्त्तमाने हेमंतऋतौ महामांगल्यप्रदे शुभपवित्र
पौषमासे असितपक्षे ८ भृगुदिने समाप्तोयं ग्रंथः ॥ ॥ लेखकः पाठकयोः शुभं भवतुः
॥ श्रीः ॥ ॥ ह्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ ह्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ ह्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ ह्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥
ग्रंथसंख्या ३१००   मु॰ ४१॥   मेहता श्रीसूरजी कस्येदं मनुस्मृतेः पुस्तकं ॥ श्री
॥ भवानीशंकरो दुर्गा रक्षां कुर्वंतु मे सदा ॥ १३६